

Kelemen Miklós

ADALÉKOK A RÓMAI IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS KÉSŐ CSÁSZÁRKORI VÁLTOZÁSAIHOZ¹

Some Results to the Changes of the Roman Public Finance in the Late Empire

Dr. Kelemen Miklós adjunktus, Nemzeti Köszolgálati Egyetem, Államtudományi és Közigazgatási Kar, Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Intézet,
kelemen.miklos@uni-nke.hu

A késő-római államszervezés Diocletianus császár (284–305) uralkodásához köthető reformja a Római Birodalom kormányzati rendszerének átalakítása mellett az igazgatásfinanszírozás alapjait és módszereit is döntően megváltoztatta. A változtatások közül különös hangsúllyal emelhetjük ki az úgynevezett „annona-munera rendszer” megszervezését, amelyben egy adott tartományi igazgatási egység közvetlenül látta el, és javadalmazta a területén állomásozó hadsereg katonaságát, továbbá a hivatalnoki kar személyi állományát. Az új rendszerrel összefüggő átszervezés során az úgynevezett annona-adó vált a tartományi lakosság főadójává. A tanulmányunkban érintett másik közteher, az „alantas kötelességek” (munera sordida) sajátosan ötvözték a közvetlen szolgáltatások és a munusok fogalmi sajátosságait, bizonyos szempontból átmeneti csoportot képeztek az „annona-szerűen” és a közkötelezettségként teljesített, továbbá a rendszeres és rendkívüli adózói szolgáltatások között. A szakirodalomban többször is alulszervezettnak vagy esetlegesen bemutatott római igazgatásszervezésre általában jellemző, hogy elsősorban a felmerülő helyzetekre és problémákra reagálva alakított ki a hatékonyságot és praktikumot leginkább szolgáló intézményszervezési megoldásokat. A tanulmányunkban tárgyalt közterhek – az annona és a munera sordida – elemzése jól tükrözi a késő-római államszervezés említett sajátosságait. Elemzésünkben ugyanakkor megpróbáljuk érzékeltetni azt az aránytalanságot is, ami a császári kormányzat elvárásai és a teljesítőképessége határára ért lakosság lehetőségei között fennállt.

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt által működtetett Ludovika Kiemelt Kutatóműhely keretében, a Nemzeti Köszolgálati Egyetem felkérésére készült (Alprojekt címe: Az „Európai hagyomány: Állam és igazgatás történeti megközelítésben.” Projektvezető: Prof. Dr. Jakab Éva).

KULCSSZAVAK:

annona, annona militaris, annona expeditionalis, annona adaerata, annona-munera rendszer, Diocletianus, igazgatástörténet, késő római adóügyek, késő Római Birodalom, munera sordida, munus.

During the period of the late Roman Empire, in addition to transforming the government structure of the empire, Diocletian's (284–305) reforms changed the foundations and methods of administration and finance significantly. The constitution of the so-called annona-munera system is to be highlighted with an outstanding importance among the substantial changes. In this system, a particular provincial unit directly supplied and remunerated the officials, as well as the army stationed at its territory. During the reorganization associated with the new system, the annona militaris tax became the main tax of the provincial population.

The “menial service” (munera sordida) combined the conceptual characteristics of the munus and the direct services in a particular way. The munera sordida were prescribed for the tax payers as extraordinary charges which could be exercised in different forms (contribution of work, animal/equipment). From a certain perspective they formed a transitional group between the annona-like and public burdens, and even between ordinary and extraordinary taxpayer's services.

It is specific to the Roman administration and organization that it evolved efficient and practical institutional and organizational solutions by reacting on emergent situations and problems.

The burdens, which is the subject of our study, the annona and munera sordida system illustrates the purpose and character of the late Roman levies, as well. The scope of its duties indicate the disproportion between the expectations of the imperial government and the performance of the population which already reached its limits.

KEYWORDS:

annona, annona militaris, annona expeditionalis, annona adaerata, annona-munera system, Diocletian, history of public administration, late Roman Empire, munera sordida, munus, taxation in the late Roman Empire

1. BEVEZETÉS – A KÉSŐ RÓMAI IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS ÚJ ELEMEI

A Római Birodalom történelmében alapvető átalakulásokat hozó 3–4. század változásaira kiemelten is igaz Ausbüttel megállapítása, amely szerint a római történelemben lejátszódó, igazgatással összefüggő változtatások nem nagyobb, rendszerszerű elgondolásokon alapultak, sokkal inkább a felmerülő kihívásokra és problémákra adott válaszokként értelmezhetők.² A római igazgatásszervezés – szakirodalomban rendszeresen hangsúlyozott – meghatározó sajátossága, hogy a felmerülő helyzetekre és problémákra reagálva alakított ki a hatékonyságot és praktikumot leginkább szolgáló intézményszervezési megoldásokat.³

A késő római államszervezés Diocletianus császár (284–305) uralkodásához köthető reformja a Római Birodalom kormányzati rendszerének átalakítása mellett az igazgatásfinanszírozás alapjait, módszereit és formáit is döntően megváltoztatta. A változtatások közül különös hangsúllyal emelhetjük ki az új típusú „arányos–helyi ellátási rendszer” megszervezését, amelyben az adott igazgatási egység közvetlenül látta el, és javadalmazta a területén állomásozó hadsereg katonaságát, továbbá a hivatalnoki kar személyi állományát. Ennek megfelelően az adott területigazgatási egység adózó lakosságának közterheit is a helyben ellátandó haderő és bürokrácia létszáma, továbbá annak szükségletei alapján állapították meg.

Az új rendszerrel összefüggő átszervezés során az *annona militaris* vált a tartományi lakosság főadójává. A jelzett adófajta a Severus-korban még a hadsereg élelmezését és ellátmányozását szolgáló lakossági terménybeszolgáltatást jelentett, amelyet esetileg felmerülő szükségletek fedezésére írtak elő, rendkívüli jelleggel. A rendkívüli terménybeszolgáltatás eseti kötelezettségét és alkalmi jellegű gyakorlatát Diocletianus reformjai egy birodalmi szintű igazgatásfinanszírozási rendszerre fejlesztették.

² „Den verschiedenen administrativen Änderungen lag niemals irgendein staatspolitisches Konzept zugrunde, vielmehr reagierten die Kaiser auf Erfordernisse und Probleme, die sich Laufe der Zeit ergaben”. AUSBÜTTEL, Frank M. (1998): *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 194.; Hasonló következtetésre jut I. Valentinianus (364–372) uralkodását elemző munkájában Schmidt-Hofner könyvének bevezetésében („Der römische Kaiser regierte nicht, er reagierte”) és összefoglalásában: „Der Großteil der Regierungstätigkeit hatte demnach affirmativen und reagierenden Charakter”.; SCHMIDT-HOFNER, Sebastian (2008): *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* München, Beck. 11., 337.

³ MACMULLEN, Ramsay (1976): *Roman governments response to crisis AD 235-337*. New Haven–London, Yale University Press. 11; NÉMETH György szerk. (2007): *Római történelem*. Budapest, Osiris. 723.; A szakirodalom egyik reprezentánsa ezzel a sajátos „esetlegességgel” összefüggésben használja a „kormányzat nélküli kormányzás” (*Government without Bureaucracy*) megjelölést, arra utalva, hogy a korai-császárkori igazgatási rendszerben nem hivatásterüen működő bürokrácia, hanem jelentős részben a főtisztviselőkhez személyesen kötődő emberek, a hadsereg katonái, továbbá az igazgatási feladatok ellátására kötelezett magánszemélyek (elsősorban városi főtisztviselők) segítségével oldották meg, költségtakarékos módon az igazgatási feladatok ellátását.; GARNSEY, Peter – SALLER, Richard (1987): *The Roman Empire (Economy, Society and Culture)*. Oakland, University of California Press. 20.

A reformokkal összefüggő változtatások második eleme a hadsereg és a civil adminisztráció tagjainak járó rendes illetmény, a korai császárkorban (kész)pénzben fizetett zsold, a *stipendium* átalakítása terménybeli járandóság, úgynevezett *annona* formájában kiosztott illetménnyé. A hadsereg-élelmezés körébe tartozó, természetben kiadott *annona militaris* ezáltal a hadsereg-finanszírozás elsődleges formájává vált, amelyet rendes illetményként osztottak az igazgatás személyi állománya számára is.

A késő római adórendszer és igazgatásfinanszírozási gyakorlat árnyaltságát és összetettségét már a témát feldolgozó legkorábbi munkák is hangsúlyozzák.⁴ A források szűkösségét és az elméletalkotás ebből fakadó nehézségét az újabb szakirodalom is megalapítja, de ez a sajátosság különösen jellemző az új szisztéma egyik meghatározó eleme, a „földadó” (*iugatio*) és a „fejadó” (*capitatio*) egymást kiegészítő rendszerének vonatkozásában.⁵ Várady, a *capitatio–iugatio* rendszer elemzésére vállalkozó – a múlt század közepén keletkezett – munkákat egyenesen úgy jellemzi, mint amelyek „nyíltan vagy hallgatólagosan tudomásul veszik az alapelv megfejtetlenségét”.⁶

A kérdéskör tanulmányozása során megfigyelhető további sajátosság, hogy a birodalmi bürokrácia, továbbá a hadsereg ellátását és illetményezését egyaránt szolgáló *annona militaris* adó kiemelt jelentősége miatt a késő római közterhek és államfinanszírozás vizsgálata elsősorban az agrárnépesség kötelezettségeire fókuszál. Tudományosan közismert, hogy a Diocletianus uralkodásához kötött „államfinanszírozási reform” középpontjában álló *annona militaris* a vidéki lakosság állította elő és szolgáltatta be adószerűen az állami intézmények számára. Hangsúlyoznunk kell ugyanakkor, hogy a bevételeket biztosító „agráradók” mellett a vagyonos városi polgárság (*decuriones, curiales*) számára előírt „polgári közkötelezettségek” (*civilia munera*) is alapvető szerepet játszottak a késő római államfinanszírozás működtetésében, sőt – Kolb lényegre törő szavaival élve – a római adóügyi igazgatás második pillérét („*zweite Säule der römischen Steuerwirtschaft*”) jelentették.⁷

⁴ BOTT, Hermann (1928): *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*. Frankfurt, Darmstadt.; PIGANOL, André (1935): *La capitation de Dioclétien*. *Revue Historique*, Tomus CLXXVI. Fasc. 1.; DÉLÉAGE, Andre (1945): *La capitation dus Bas- Empire*. Mâcon, Protat frères.; JONES, Arnold Hugh Martin (1953): *Census, Records of the Later Roman Empire*. *Journal of the Roman Studies*, Vol. 43, No. 1–2. 49–64.; KARAYANNOPOULOS J. (1958): *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München, R. Oldenbourg Verlag.; VÁRADY László (1962): *Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation*. *Acta Archaeologica*, 14. kötet 3–4. sz. 403–438.

⁵ GOFFART, Walter (1974): *Caput and colonate: Towards a History of Late Roman Taxation*. Toronto, University of Toronto.; DAZERT, H. (1985): *Ergänzungsabgaben und außerordentliche Lasten im römischen Reich im 4. und 5. Jahrhundert nach Christus*. Diss. Freiburg. 2.; HILDESHEIM, Ulrich (1988): *Personalaspekte der frühbyzantinischen Steuerordnung. Die Personalveranlagung und ihre Einbindung in das System der capitatio-iugatio*. Pfaffenweiler.; DUNCAN-JONES, Richard (1990): *Structure and scale in the Roman economy*. Cambridge, Cambridge University Press. 119–121.; A késő-római korszakot követő, 7. századtól számítható bizánci pénzügyi igazgatás vizsgálatának hasonló problémáira hívja fel a figyelmet Brandes. BRANDES, Wolfram (2002): *Finanzverwaltung in Krisenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert*. Frankfurt am Main. 8–18.

⁶ VÁRADY László (1961): *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik – A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 313.

⁷ KOLB, Anne (2000): *Transport and Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Berlin, Akademie Verlag. 167.

A fentebb mondottakra tekintettel indokoltnak tűnik a késő római közpénzügyek gyakorlatát az adók és a közkötelezettségek rendszereként (*annona-munera* rendszer) értelmeznünk.

Rá kell mutatnunk arra is, hogy a *munera* neve alatt összefogott közkötelezettségek körébe nem csak a városi tanácstagokat terhelő, *civilia munera* fogalma alá vont feladatok tartoztak. Ebbe a körbe sorolhatók az államszervezet működtetése szempontjából kiemelt jelentőségű foglalkozást űzők (fegyverkovácsok, szabók, tengeri- és szárazföldi szállítók, pékek, élelmiszer-kereskedők) testületei által az államnak végzett munkaszolgáltatások (nevükben ezek is *munusok*), továbbá az adózók számára rendkívüli (*extraordinaria*) jelleggel előírható fizikai közmunkák. Elemzésünk szempontjából különös jelentőséggel bírnak az igazgatás „fizikai” feltételeit megteremtő, eredetszerűen (de messze nem kizárólag) közmunkát magukban foglaló, úgynevezett „alantas kötelezettségek” (*munera sordida*) is.

A *munera sordida* nevezetű közkötelezettség sajátosan ötvözte a közvetlen, „adószerű” szolgáltatások és a *munusok* fogalmi sajátosságait, bizonyos szempontból átmeneti csoportot képezett az „*annona-szerűen*” és a közkötelezettségként teljesített, továbbá a rendszeres és rendkívüli terhek között. Az igazgatásfinanszírozás „rendkívüli” eszközeként intézményesülő *munera sordida* jellegének összetettsége, továbbá rendeltetésének sajátosságai indokolják, hogy a lakossági közterheknek ezt a típusát is elemezzük az igazgatásfinanszírozás „rendes” formáját képező *annona munera adminisztráció* mellett.

A késő római közpénzügyek és igazgatásfinanszírozás összetettségére tekintettel az arányos helyi ellátási rendszer és az *annona*-adó részletes tárgyalására nincs lehetőségünk. Erre tekintettel a Diocletianus uralkodásától kezdődő korszak közpénzügyi viszonyainak általános jellemzőit csak érintőlegesen felvillantva, elsősorban az igazgatásfinanszírozás és javadalmazás új formájaként intézményesülő *annona militaris* és az azzal szorosan összefüggő *munera sordida* fogalmi és tartalmi kérdéseit kívánjuk részletesebben is áttekinteni, döntő részben római jogi forrásszövegek, elsősorban császári rendeletekből vett szemelvények bemutatásával.

2. AZ ANNONA MILITARIS RENDELTETÉSE ÉS FOGALMI ELEMEI

2.1. Az *annona militaris* jellegének és tartalmának megváltozása

A korai császárkor hadseregében szolgáló katonaság – és a fegyveres katonaság tagjaiból válogatott, hivatali munkára vezényelt állomány⁸ – rendes járandóságát a pénzben fizetett

⁸ A kormányzóságok hivatali feladataik ellátásához igénybe vehették a hadsereg, pontosabban a légiók személyi állományát is. Az altiszti (*beneficiarius*) előmenetel így magában foglalhatta a hivatali jellegű feladatellátás és karrier lehetőségét. A *beneficiariusok* principátus-kori történetéhez lásd különösen: OTT, Joachim (1995): *Die Beneficiarius, Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des Römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Stuttgart, Franz Steiner.

zsold, a *stipendium* jelentette,⁹ ezt egészítette ki a jutalomként funkcionáló, rendkívüli jellegű, ugyancsak készpénzben osztott járulék, a *donativum*.¹⁰ A *stipendium* – első jelentésével szoros összefüggésben – jelölhette a katona (fizetett) szolgálati évét, továbbá a szolgálati év zsoldosztással záruló négyhónapos szakaszát is.¹¹

A hadsereg és a hivatalnoki kar rendszeres járandóságától elvi és gyakorlati alapon is megkülönböztetett *annona militaris* nem a javadalmazás, hanem a hadsereg-élelmezés vagy ellátmányozás körében értelmezett és rendszeresített intézményként funkcionált. Kiemelt jelentősége a Severus-korban mutatkozott meg először, amikor a katonaság ellátmányozását nem a térítés ellenében történő beszerzés, hanem közteherként meghatározott császári kivetés, úgynevezett *indictio* alapján foganatosított, kötelező beszolgáltatás formájában oldották meg. Hangsúlyozottan ki kell emelnünk, hogy a 2–3. század folyamán az *annona militaris* még nem az adózó lakosság területén állomásozó, „állandó” katonaság logisztikai szükségleteit szolgálta, hanem az állomáshelyét elhagyó, hadműveletben (*expeditio*) részt vevő, úgynevezett *expeditionalis* haderők élelmezését és ellátását.¹²

Az *annona militaris* rendeltetészerűen egy természetben fizetett és ugyancsak naturáliákban osztott járandóság, funkcióját tekintve azonban a 3. század végéig bizonyosan nem természetben fizetett zsold, és nem is természetbeni kiegészítése, egyfajta „zsoldpótléka” a pénzben fizetett *stipendiumnak* vagy *donativumnak*.¹³ A katonaság számára biztosított juttatás Diocletianus államszervezeti és adóügyi reformjai nyomán lett logisztikai intézményből a hadsereg és az állami adminisztráció javadalmazásának rendes és rendszeres formája, amely magában foglalta a tulajdonképpeni terményzsoldot (*annona*) és az állati takarmányban kiadott „takarmány-pótlékok” (*capitum*). Az *annona militaris* rendeltetésének átalakításával párhuzamosan a Severus-korban rendkívülinek számító terménybeli beszolgáltatás a lakosság „főadójává” vált, a beszolgáltatást elrendelő császári parancs, az *indictio* pedig az állami adókiivetés elsődleges formája lett.¹⁴

⁹ GOLDSWORTHY, Adrian K. (2003): *The Complete Roman Army*. London, Thames & Hudson Ltd.; WESCH-KLEIN, Gabriele (1998): *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*. Stuttgart, Steiner. 48–49.; SOUTHERN, Pat – DIXON, Karen Ramsay (2000): *The Late Roman Army*. London, Batsford. 76–81.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a korai császárkor javadalmazási rendszere más fizetési formákat is ismert. A köztársasági *magistratusok* mintájára igénybe vehető állami hivatalsegédék (*apparitores*) szolgálatukért az állami (pontosabban: szenátusi) pénztárból (*aerarium Saturni*) utalt javadalmazásban részesültek (*aes apparitorum, merces*), az uraik mellett közfeladatot ellátó rabszolgák pedig éves szolgálati díjat kaptak (*cibaria, cibaria annua*). JONES, Arnold Hugh Martin (1949): *The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades)*. *Journal of the Roman Studies*, Vol. 39, No. 1–2. 38–55.

¹¹ BERGER, Adolf (1991): *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*. Philadelphia, American Philosophical Society. (repr.) 715; HEUMANN, Hermann Gottlieb – SECKEL, Emil (1891⁷): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt. 501.

¹² BOTT (1928): *i. m.* 15.; DAZERT (1985): *i. m.* 3.; MITTHOF, Fritz (2001): *Annona militaris: die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten: ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.* Firenze, Gonnelli. 80.

¹³ VÁRADY (1961): *i. m.* 87.; MITTHOF (2001): *i. m.* 80.

¹⁴ JONES (1953): *i. m.* 51.; KARAYANNOPOULOS (1958): *i. m.* 96.; HEUMANN–SECKEL (1891⁷): *i. m.* 33.

Az *indictio* tehát eredetileg egy rendkívüli jellegű, majd – a 4. század elejétől – rendszeres adókiivetést tartalmazó császári utasítás. Az újjászervezett adóügyi igazgatás rendszerében utóbb már több jelentést is magában foglalt:

- a) jelenthetett egy hosszabb távú, 15 éves *indictio*s időszakot, amelyet (az első ilyen *indictio* időpontjától, 312-től számítva) az időszámításban is figyelembe vettek. Az *indictio* ebben az értelemben az adókiivetés és -beszedés alapjául szolgáló elszámolási egységek (jellemzően a föld- és személyi adóegységek: a *iuga* és a *capita*) meghatározását jelentette a soron következő időszakokra. Ezen egységek és normák alapján történt a tényleges kiivetés és beszedés a következő 15 évben;
- b) az *indictio* másodsorban az adott adózási évre (szeptember 1-én) meghirdetett adókiivetést is jelenthette. A *praefectus praetoriók* (a birodalom négy *praefecturájának* kormányzói) minden év szeptember 21-én közölték a hozzájuk tartozó provinciák helytartóival az általános császári adómegállapítás (*delegatio sacra*) alapján rájuk eső adómennyiséget, akik ezt az adót felosztották tartományaikon belül. Az *indictio* napját követő negyedik hónapban kezdődött meg a tulajdonképpeni beszedés vagy behajtás (*exactio*);
- c) az *indictio* (összefoglaló értelemben) jelenthette magát az adót, pontosabban a császári parancs (és a fentebb részletezett egyéb elismert lehetőségek) alapján beszedett adótételeket, szembe állítva a *superindictumnak* minősített, jogtalanul előírt közterhekkel (itt említhetjük meg, hogy a *superexactio* a jogos alapon álló, de mennyiségét tekintve eltúlzott többletbehajtást takarta).¹⁵

Az állam számára teljesítendő közterhek megállapítása uralkodói előjog, amely magában foglalta az adók összegének megjelölését és a felhasználás módjának meghatározását is. Az adókiivetésre vonatkozó uralkodói utasítást birodalmi tisztviselők, elsősorban az e téren kiemelt szerepet játszó tartományi kormányzók, hajtották végre, nem volt joguk azonban a császár által előirányzott összegnél többet beszedni („*Omnes pensitare debebunt, quae manus nostrae delegationibus adscribuntur, nihil amplius exigendi*”),¹⁶ és nem rendelkezettek önállóan, külön császári iránymutatás nélkül (*sine sacra forma*) a fel nem használt és megmaradt kincstári bevételek felett.¹⁷ Az előbbi szabályt legsúlyosabban megsértő önkényes pótbodybehajtás (*superexactio*) súlyos bűncselekménynek számított (*superexactionis crimen*), amelyért az adószedőnek halálbüntetés járt.¹⁸

Az adókiivetés elsőrendű formája az általános, éves császári adómegállapítás (*delegatio sacra, theia diatyposis*), ezt egészíthette ki más, adókiivetésre vonatkozó császári parancs. A 4. század végére már határozottan tiltották a *praefectus praetoriók* vagy más kormányzók

¹⁵ HEUMANN–SECKEL (1891⁷) i. m. 247–248.

¹⁶ CTh. 11, 1, 1 (315) = C. 10, 16, 4.

¹⁷ C. 10, 16, 1.

¹⁸ A hivatkozott rendelet [C. 10, 20, 1 (400)] a jogcím nélküli adóbehajtástól (*superexactio*) megkülönbözteti a jogos, de összegszerűségét tekintve túlzott (*ultra debitum elicatum*) többletbehajtást (ennek szankciójaként pénzbüntetést rendel el).

által kiírt „pótkivetést” (*superindictum*), amely korábban lehetővé tette, hogy a tartományokban felmerülő halaszthatatlan szükségletek (*inexcusabilis necessitas*) fedezésére a császári *delegatióból* rájuk eső, rendes kivetésen (*indictio*) túl, önhatalmulag (*arbitrio suo*) további terheket szabjanak ki.¹⁹ A *delegatiókban* szereplő, vagyis a császár által kivetett, *superindictum*-ként megnevezett terheket is rendes adóként (*velut canonem*) kellett értelmezni és teljesíteni.²⁰ A kötelezettségek sajátos típusa volt a császári parancs nélkül, egy adott területen „szokásos módon” teljesített szolgáltatások köre, amelynek az adott „rendes” jelleget, hogy „évente ismétlődő szokás szerint régóta teljesítik” („*anniversaria consuetudine antiquitus postulatur*”).²¹

A császári adókivetésen alapuló, „általános és rendes” (*canonica*) adók, továbbá a területileg különböző, szokások alapján (*consuetudine, ex more*) történő éves teljesítések együtt alkották a rendes kötelezettségeket, amelyeket megkülönböztettek a rendkívüli terhektől (*extraordinaria onera/munera*).²² Az 5. századra császári engedélyhez kötött *extraordinariák* technikai értelemben a rendkívüli adókivetést (*superindictum*) és rendkívüli behajtást (*collatio extraordinaria*) foglalták magukban.

Rendkívüli terheknek (*extraordinaria onera/munera*) tekintették mindazokat a kötelezettségeket, amelyek nem tartoztak a császári adókivetésen alapuló (*canonica*) és a helyi szokások alapján kivetett, rendszeresen (*sollemniter*) teljesített szolgáltatások körébe,²³ továbbá az ugyancsak éves rendszerességgel ellátott közkötelezettségek, *munusok* közé. Azok teljesítése nem rendszeresen, éves ismétlődéssel történt, hanem rendkívüli jelleggel és szükség szerint. A kötelezettség „rendszeretlen” jellegét emeli ki a *Codex Iustinianus* vonatkozó rendelete is, amikor rögzíti, hogy „nem lehet rendkívüli [teherként] értelmezni azt, amit a szolgálatkész lakosoknak rendszeresen kell teljesíteniük (*nec esse extraordinaria nec vocari, quae sollemniter a provincialibus devotissimis conferenda sunt*)”.²⁴

A rendkívüli terhek adózók közötti felosztását Constantinus – a városi eljárások (*principales*) helyett – a kormányzók közvetlen hatáskörébe utalta. Az erre vonatkozó rendelkezés értelmében a helytartóknak saját kezűleg (*manu propria*) kellett a császári adókivetésben

¹⁹ CTh. 11, 6, 1 (382) = C. 10, 18, 1. II. Constantius császár és Iulianus *caesar* 356-ban kiadott, vonatkozó rendelete (CTh. 11, 16, 7) azokra a különösen indokolt esetekre korlátozta a kormányzók adókivetési jogát, amikor „megoldhatatlan szükséglet miatt kell valami új [terhet] kivetni és a közérdek nem tűr késedelmet” (*si inexcusabilis necessitas quiddam novum exigat nec dilationem publica utilitas patiatur*). Ebben az esetben is szükség volt azonban a felettes *praefectus praetorio* engedélyére. A formailag a tartományi kormányzó által elrendelt, valójában a *praefectus praetorio* döntésétől függő, „halaszthatatlan szükségből” végrehajtott adókivetésben rejlő visszaélési lehetőségekkel Iulianus már galliai caesarsága alatt szembesült. A közte és *praefectus praetorio*ja között kialakult adó-megállapítási vita tapasztalatait tükrözi az egy évvel később meghozott *constitutio* (CTh. 11, 16, 8 = C. 10, 48, 8), amely a kormányzói (*praefectusi*) adókivetés esetén az uralkodó – igaz csak utólagos – értesítését írja elő.

²⁰ CTh. 11, 5, 2 (416) = C. 10, 17, 1.

²¹ CTh. 11, 16, 7 (356).

²² A „rendszeres adók” egy helyen említésére lásd, például a CTh. 11, 16, 7 (356) rendelet első mondatát („*Sola iubemus exigi, quae factis a nobis indictionibus aliisve praeceptis continentur et quae anniversaria consuetudine antiquitus postulatur*”).

²³ A CTh. 11, 16, 2 (323) értelmezése alapján: *quae praeter „canonica et consueta dependant”*.

²⁴ CTh. 11, 1, 5 (339) = C. 10, 16, 5.

meghatározott nevek mellé feltüntetni a személyre szabott kötelezettséget.²⁵ Az *extraordinariák* abból a szempontból is „rendkívülinek” számítottak, hogy azokat nem az adókivetés általános meghatározói: a földadó egység (*iugum*) és a fejadó egység (*caput*) alapján vetették ki,²⁶ hanem a kormányzók által meghatározott, egyesek vagyoni viszonyainak megfelelően személyre szabott, elméletileg igazságos módon. Az *extraordinariák* engedélyezése is császári előjog, vagyis a rendeletünkben említett kormányzói „adóösszeírás” (*iudices describunt*) nem jelentett önálló adókivetési jogot, csupán az uralkodó által elrendelt kötelezettség személyre szabására, az adózók közötti felosztására jogosított fel, a terület szükségleteinek és lehetőségeinek megfelelően.

A késő császárkorban intézményesített új, „arányos helyi ellátási rendszer” középpontjában az a célkitűzés állt, hogy a tartományok lakossága biztosítsa – a számukra előírt közterhek teljesítése révén – az adott területen állomásozó katonaság és bürokrácia ellátását, javadalmazását, továbbá annak egyéb szükségleteit. A katonai egységek állománylistáit (*quadrimenstrui breves*) a parancsnokok rendszeresen megküldték az *annona*-ügyeket legmagasabb szinten intéző *praefecturának*, ahol a csapatlisták (és a csapatlisták szerint kalkulált zsoldköltségek) alapján határozták az egyes területi egységek számára előírt *annona militaris* összegét.²⁷ A valóságnak nem megfelelő adatszolgáltatásban rejlő korrupciós lehetőségekre tekintettel egy vonatkozó császári rendelet (C. 1, 42, 1) hangsúlyozottan előírja, hogy a főtisztviselőknek és hivatalaiknak „*késlekedés nélkül, pontosan és gondosan*” („*sine cunctatione vere et diligenter*”) kell megküldeniük az említett állománytáblákat. Egy másik *constitutio* (C. 1, 42, 2) a hitelesség érdekében azt a formai követelményt támasztja, hogy a parancsnok (*tribunus*) mellett az egység tisztjei (a *domesticus*, az *actuarius*, az *optio*, a *numerarius* és a *subadiuva*) is írják alá az említett listákat, ezáltal adva igazolást arról, hogy annak tartalma hiteles és a valóságnak megfelel.

Megjegyzendő, hogy az *annona* formájában történő javadalmazás nem csak a szoros értelemben vett hadsereg és civil adminisztráció körében érvényesült. A katonai igazgatás körében találkozhatunk azzal a hadsereg-utánpótlás célját szolgáló gyakorlattal, amely szerint a katonák fiait – mivel kötelező jelleggel örökölték apjuk szolgálatát – felvették az alakulat állománylistájára (*matricula*). A C.Th. 6, 24, 2 (364) rendelkezése értelmében a fegyveres testületek egyik privilegizált csoportjának számító *domestici* kiskorú fiait és hozzátartozóit („*domesticorum filios vel propinquos parvos vel impuberes*”) nemcsak felvették az egység katonalistájára, hanem egy meghatározott összegű „zsoldpótlék” („*annonarum subsidium*”) is járt nekik.

²⁵ C.Th. 11, 16, 4 (328).

²⁶ Ezt egyértelműsíti az a rendelet, amely a konstantinápolyi polgárokat mentesíti az *extraordinaria munera* alól (C.Th. 11, 16, 6 [346]) azzal, hogy nekik csak a *caputok* és *iugumok* szerinti fizetéseket és kötelezettségeket (*pro capitibus seu iugis suis tantum pensationem atque obsequia*) kell teljesíteniük.

²⁷ Az *annona militaris*, mint adó és az abból osztott zsold vagy illetmény közötti közvetlen összefüggést mutatja a Codex Theodosianus 7. könyv 4. *caput* és a Codex Iustinianus 12. könyv 37. *caput* címe is, amely a zsoldosztást az *annona militaris* adó kifizetéseként jelöli meg (*De erogatione militaris annonae*).

Az állami szolgálatra kötelezettek sajátos kategóriáját képezték a fegyvergyárak (*fabricae*) munkásai (*fabricenses*). Arcadius és Honorius rendelete (CTh. 10, 22, 4 [398]) szerint a felvett fegyverműveseket a katonai újoncok mintájára („*ad imitationem tironum*”) karbéllyegzéssel kell megjelölni. A *constitutio* a *fabricenses* állományba vételével összefüggésben használja a katonai eskü (*sacramentum militiae*) kifejezést is. Iustinianus egyik *Novellája*, a *Nov. Ius. LXXXV.* (539) arról tudósít, hogy a fegyverművesek egy része a városokban működő fegyvergyárakban szolgál („*in publicis armificatoriis deputati sunt*”), másokat a felmerülő javítási munkák elvégzésére a csapatokhoz rendelnek ki és azok rendes állományába vesznek be („*qui in numeris constituti sunt armifacitores, quos etiam deputatos appellant*”). Ez utóbbiak rendes zsoldot, *annonát* kapnak („*de fisco annonas accipiunt*”).

Az *annona* fogalmának teljességéhez szükséges annak még egy típusát megemlítenünk. Terményszoldot nemcsak a belső hadszervezetbe tartozó katonáknak fizethettek, hanem a határok mentén élő (értsd: azokat fenyegető) szomszédos vagy betelepülő törzseknek is. Az *annona foederatica* a birodalommal szövetségi szerződést (*foedus*) kötő népek katonaságának fizetett ellátmány, hadisarc jellegű fizetség szerepét töltötte be.

2.2. Az *annona militaris* szállítása

A lakosság számára meghatározott (termény-)adókötelezettség a megfizetés (*illatio*) mellett magába foglalta annak „helybe szállítását” (*translatio*) is. A szállítás elsősorban a tartományi „terményadó-raktárak” irányába történt, előfordulhatott azonban, hogy a lakosoknak közvetlenül a csapatok állomáshelyére kellett szállítaniuk.²⁸ Jól mutatja a két szolgáltatás összefonódását, hogy az adóterheket az egyes adófizetők szintjéig kijelölt hivatalnokok, a *tabulariusok* az adó összege mellett mindig megjelölték a beszolgáltatások céljául szolgáló gyűjtőhelyeket és a szállítások idejét is. Az említett logisztikai állomások igazodtak a csapatok állomáshelyeihez és az igazgatás egyéb koordinációs pontjaihoz. A katonai táborok élelmiszerraktárai (*horrea*) mellett az adminisztrációs állomások (*stationes*), továbbá az állami posta, a *cursus publicus* vendégházai (*mansiones*) és váltóhelyei (*mutationes*) lettek megjelölve az említett célra.

A szállítást értelemszerűen megelőzte a beszedés (*collatio*), az adózóknak ezt követően kellett eljuttatniuk a beszolgáltatott termékeket a *tabulariusok* által kijelölt helyekre. Tekintetbe véve, hogy a hadsereg ellátmányául és zsoldjául egyszerre funkcionáló *annona militaris* a szükségleteknek megfelelően, fokozatosan használták fel, a szállítás is több mozzanatban bonyolódott le, és nem feltétlenül követte a beszedést.

A *translatio* megterhelő jellegét személetesen fogalmazza meg a CTh. 11, 1, 22 (386) – szakirodalomban gyakran idézett – fordulata, amely szerint sokszor „a szállítás több

²⁸ JONES, Arnold Hugh Martin (1986) [1964]: *The Later Roman Empire 284-602 — Social, economic and administrative Survey*. 2. vols. Baltimore, Johns Hopkins University Press. 458.

kárt okozott, mint maga a beszolgáltatás” („plus haberet dispendii translatio quam devotiois illatio”).²⁹

A beszédessel és szállítással összefüggő szervezési „nehézségekre” világít rá Constantinus császár 315-ben kiadott rendelete:

„possessores cum satisfecerint publicae collationi, cautiones suas ad tabularios publicos deferant, ut eas tabularii sive sexagenarii periculi sui memores suscipiant a collatoribus, ipsas species quae debentur ex horreis suis ad civitates singulas per menses singulos perlaturis, ne illatio tributorum ex solis apochis falsis vel imaginariis cognoscatur.” (CTh. 11, 1, 2)

A rendelet arra kötelezi az adózókat (*possessores*), hogy terményadójuk végleges leszállítását és bevételezését követően juttassák el saját (véltetően a bevételezést lebonyolító *susceptor* által kiállított) nyugtájukat (*cautio*) az adófizetési kötelezettségüket meghatározó iratot kiállító *tabulariusokhoz*. A *tabulariusok* így a teljesítést igazoló nyugtákat „saját felelőségükre” („*sui periculi*”) összevethették a náluk őrzött adólajstromokkal. A rendelet – szövegének második részében – utal arra, hogy az adózóknak havonta kell eljuttatniuk adójukat saját raktáraikból (*ex horreis suis*) a (*tabulariusok* által kijelölt) városokba (*ad civitates singulas*).³⁰

Az adófizetés részét képező „helybe szállítás” terhén próbál némileg mérsékelni egy 385-ben kiadott rendelet (CTh. 11, 1, 21) azzal, hogy kijelöli a lakosság ilyen jellegű kötelezésének elvi kereteit. A *constitutio* értelmében az adózókat a külön nevesített közterhek: a *mansiók* ellátása („*instruendas mansiones*”) és a termények szállítása („*conferendas species*”) céljából sem lehet távolabbra kirendelni, csak „a távolságnak és a szükségletnek megfelelően” („*itineris ac necessitatis habita ratione*”). A szabály alól mindössze a határ menti katonaság zsoldjának vonatkozásában tesz kivételt a császári előírás („*excepta limitaneorum annona*”).³¹

Külön hangsúlyozva is az adózók érdekét kívánja szolgálni („*provincialium commodis nos convenit subvenire*”) Honorius császár, Hilarius *praefectus praetorióhoz* címzett, 396-ban kiadott rendelete:

²⁹ Az említett rendelet a tengerpartokhoz közeli városok lakossága számára előírt közteher vonatkozásában vonja le a szemléletes következtetést. A tengerparti városoknak (*mediterraneae civitates*) ugyanis nemcsak saját *territoriumukra* kellett elszállítaniuk az *annona militaris* körébe tartozó termékeket, hanem a tengerpartra és a tengerparthoz közel eső szárazföldre is. A károsnak ítélt gyakorlatot mind a jelenre, mind a jövőre nézve („*non solum in praesens, verum etiam in posterum*”) eltiltja a császári *constitutio*, a legsúlyosabb büntetéssel („*ultimo [...] supplicio*”) fenyegetve meg azokat, akik az ilyen jellegű szállítást elrendelik. A rendeletben nem történik külön utalás a *tabulariusokra*, de – ahogyan az a később elemzett forrásokból kikövetkeztethető – vélhetően ők voltak a szigorú szankció kilátásba helyezésének elsődleges címzettjei.

³⁰ A rendeletben szereplő *species* ebben a szöveggörnyezetben bizonyosan az *annona militaris* tartalmi körébe tartozó terményadót (*annonariae species*) jelentik.

³¹ Megjegyzendő, hogy a *limesekhez* közeli települések lakosságát érintő, hátrányos megkülönböztetést a rendelet *Codex Iustinianusban* szereplő változata (C. 10, 16, 8) már nem tartalmazza.

„*provincialium commodis nos convenit subvenire. ad omnium utique numerorum sive vexillationum aut etiam scholarum tribunos per viros illustres comites sublimitas tua faciat pervenire, ut meminerint faenum militibus isdem capitibus praestandum iuxta legem divi valentiniani de quinta decima indictione nec tamen ad oppidum deferendum.*” (CTh. 7, 4, 23)

A rendelet a zsold (*annona militaris*) részét képező takarmányjárulék (*capitum*) alapjául szolgáló széna (*faenum*) beszolgáltatását szabályozza. Ezzel összefüggésben emlékeztet arra, hogy a *capitumot* a Valentinianus császár által meghatározott mennyiségben és módon kell beszolgáltatni,³² továbbá a lakosság nem kötelezhető arra, hogy az említett terméket a katonaság állomáshelyeül szolgáló városokba elszállítsa.

Az elemzett közteher könnyítésének egy további módját teszi lehetővé az itáliai adófizetők vonatkozásában a CTh. 11, 1, 9, 1 (365) egyik rendelkezése. A kiemelt szabály lehetőséget ad arra, hogy azokban az esetekben, amikor a „*hosszadalmas szállításból eredő károk nyugtalanítanak*” („*longae subvectionis damna quatiebant*”), a leszállítandó bor egy része pénzfizetéssel is teljesíthető.

A távolságok és szállítási viszonyok adta lehetőségek figyelembevételét nemcsak az adóbeszolgáltatás, hanem az állami postát (*cursus publicus*) terhelő szállítási kötelezettségek vonatkozásában is több esetben nyomatékosítja a császári szabályozás. Iulianus császár rendelete [CTh. 8, 5, 16 (363)] például megtiltja a *cursus publicus* igénybe vételét a kikötőkbeállítás céljából („*Sane angariarum cursum submoveri non oportet propter publicas species, quae ad diversos portus deferuntur*”). Ezzel összefüggésben a *praefectus praetorio* irányába azt a parancsot fogalmazza meg, hogy csak „*a hely fekvése és az út minőségének megfelelő*” számú igavonó állat mozgósítását rendelheti el az említett célból („*pro locorum situ atque itineris qualitate tantum numerum angariarum collocari oportere decernas*”).

A Valentinianus császár által kiadott CTh. 11, 1, 9 (365) már határozottan utal a „*tabulariusok csalárdságaira*” („*tabulariorum fraudes*”) amikor egész Itáliában kötelezővé teszi az Anatolius helytartó (*consularis*) által alkalmazott gyakorlatot. Az új szabály a *cursus publicus* állatállománya számára szállítandó takarmány vagy széna (*pabula*) beszolgáltatásának rendjét érinti. Ezt a kötelezettséget ugyanis, a rendelet szóhasználatára szerint, a *tabulariusok* sokszor „*váratlanul és előre nem tervezhető módon*” („*repente atque improvise*”) szállítatják a *cursus publicus* állomáshelyeire („*mutationes mansionesque*”).

„*Tabulariorum fraudes se reseccasse per suburbicarias regiones vir clarissimus Anatolius consularis missa relatione testatus est, quod pabula, quae hactenus ex eorum voluntate atque arbitrio ad mutationes mansionesque singulas animalibus cursui publico deputatis repente atque improvise solebant convehi, nunc in consilio ratione tractata pro longinquitate vel molestia itineris ab unoquoque oppido certo ac denunciato tempore devehi ordinavit. Quod iubemus, ut etiam per omnes Italiae regiones pari ratione servetur.*” (CTh. 11, 1, 9)

³² Valentinianus vonatkozó rendelete nem ismert.

Mindezen, rossz gyakorlatból eredő, nehézségek kiküszöbölése érdekében a *constitutio* elrendeli, hogy a) a szállítás helyét csak „az út hosszúságának és nehézségének figyelembevételével” („*pro longinquitate vel molestia itineris*”) lehet meghatározni; továbbá, hogy b) a szállítást „(pontosan) meghatározott és tervezhető időpontra” („*certo ac denuntiato tempore*”) kell kijelölni.

Az *annona militaris* szállítása szempontjából különösen nehéz helyzetben voltak a katonai határvidékekhez (*limes*) közeli települések, amelyekre – a már elemzett CTh. 11, 1, 21 (385) értelmében – nem vonatkozott az „út és a szükséglet fekvési helyének megfelelő” („*itineris ac necessitatis habita ratione*”) szállítási szabály. Ebben a körben tehát a lakosságnak nemcsak a megfelelő távolságban lévő állomáshelyekre vagy főgyűjtőhelyekre (*condita*), hanem – a távolság nagyságára való tekintet nélkül – közvetlenül a táborokba (*castra*) is el kellett szállítaniuk a katonáknak járó ellátmányt.

A kérdéskörrel összefüggésben szükséges elemeznünk Valens 369-ben kiadott, Auxonius *praefectus praetorióhoz* címzett rendeletét.

„*Sicut fieri per omnes limites salubri prospectione praecipimus, species annonarias a vicinioribus limiti provincialibus ordinabis ad castra conferri. Et in vicinioribus castris constituti milites duas alimoniarum partes ibidem de conditis sumant nec amplius quam tertiam partem ipsi vehere cogantur.*” (CTh. 7, 4, 15)

A rendelet a *limesekhez* közeli lakosság („*per omnes limites*”) adójával összefüggő szállítási kötelezettségét határozza meg, a katonai egységek állomáshelye szerint, két formában. Első esetben („*vicinioribus limiti*”) a tartományi lakosságnak közvetlenül a táborokig (*ad castra*) kell elszállítania a teljes ellátmányt.

Az idézett szövegváltozat több, szövegkritikai kérdést is felvetett a vonatkozó szakirodalomban.³³ Az elemzések rámutatnak arra, hogy a „*vicinioribus limiti provincialibus*” („*a limeshez közelebbi lakosok számára*”) fordulat pontos tartalma nem tisztázott, másrészt a *vicinior* jelző használata azért is problematikus, mert a *constitutio* másik fele is ezt a kifejezést használja egy eltérő tartalmú rendelkezéssel összefüggésben.

Ahogy arra Mitthof rámutat, a rendelet célja vélhetően az volt, hogy az ehelyütt meghatározott szállítási kötelezettség két, eltérő formáját jól érzékelhetően elhatárolja egymástól. Ez az elhatárolás azonban aligha lehet egyértelmű, ha ez első esetben a „*vicinioribus limiti provincialibus*” („*a limeshez közelebbi lakosok számára*”), a második esetben pedig az „*in vicinioribus castris constituti milites*” („*a közelebbi táborokban állomásozó katonák számára*”) fordulatot használja a szöveg.³⁴

A rendelet első felének másik, Jones által javasolt, szövegváltozata („*species annonarias <in> vicinioribus limit<um part>ibus a provincialibus ordinabis ad castra conferri*”)

³³ SIRKS, Boudewijn (1991): *Food for Rome: the Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam, Gieben. 153.; MITTHOF (2001): i. m. 191–192.; KOLB (2000): i. m. 242.

³⁴ MITTHOF (2001): i. m. 192.

valamivel pontosabb alapot nyújthat az elemzett szövegrész megértéséhez.³⁵ A Mitthof által is elfogadott *emendatio* szerint ez a megterhelőbb szállítási kötelezettség a *limesek* (pluralisban!) közelebb fekvő részeire („*vicinioribus limitum partibus*”), illetve az ott állomásozó katonaságra vonatkozik.

Itt kell megjegyeznünk, hogy a *constitutio Codex Iustinianusba* felvett szövegváltozatban (C. 12, 37, 4) is módosított formában szerepel az elemzett szövegrészlet („*species annonarias vicinioribus limitibus a provincialibus ordinabis ad castra conferri*”). Ebben a változatban a szabályozott kötelezettség a „közelebbi *limesekhez*” történő szállítást érinti.

Hasonló kérdéseket vet fel a rendelet második része. Az itt szabályozott esetben a szállítás feladata megoszlik a katonák és a lakosság között, mivel az ellátmány kétharmadát („*duas alimoniarum partes*”) a katonáknak a főgyűjtőhelyekről („*de conditis*”) kell felvenniük, vagyis a lakosoknak elegendő ezekre a logisztikai pontokra eljuttatni a terményeket. Mindössze egyharmad részben kötelezhetik az adófizetőket arra, hogy egészen a táborokig szállítsanak.

Az első részhez hasonlóan itt sem egyértelmű a *vicinior* jelző és a jelzett szövegrész („*in vicinioribus castris constituti milites*”) pontos tartalma. Nem derül ki, hogy pontosan mire vonatkozik a „közelebbi táborok” („*in vicinioribus castris*”) elhatárolás és miben különböznek az itt állomásozó katonák az első részben szabályozott személyi körtől. Még összetettebb a rendelet *Codex Iustinianusban* szereplő változatának (C. 12, 37, 4) értelmezése. A kiemelt szövegrész szerint:

„*Sed in veteranis castris constituti milites duas alimoniarum partes ibidem de conditis sumant nec amplius quam tertiam partem ipsi vehere cogantur.*”

Ahogy arra a szakirodalom több reprezentánsa is rámutat,³⁶ a részlet többféle értelmezési lehetőségét az okozza, hogy nem tisztázott, mit is jelent pontosan az úgynevezett „*in veteranis castris*” fordulat. Mitthof elemzése szerint sem érthető, az úgynevezett „*veteranus táborok*” jelentése és különösen az nem világos, hogy az említett támaszpontok miben különböznek az első fordulatban érintett katonai állomáshelyektől.³⁷ A Jones-féle szövegváltozat ennél a részletnél az „*ulterioribus*” *castris constituti milites*” („*távolabbi táborokban állomásozó katonák*”) átírást javasolja, amivel jobban elhatárolható a szabályozott személyi kör az első fordulatban szereplő, „közelebbi részekhez” képest („*in vicinioribus limit<um part>ibus*”).³⁸

³⁵ JONES (1986): *i. m.* 1260³⁹.

³⁶ MITTHOF (2001): *i. m.* 191.; SCHMIDT-HOFNER (2008): *i. m.* 168.; SIRKS (1991): *i. m.* 153.; KOLB (2000): *i. m.* 242.

³⁷ MITTHOF (2001): *i. m.* 191.

³⁸ JONES (1986): *i. m.* 1260³⁹.

A kérdéses részlet megértéséhez Gothofredus kommentárja javasolja az „*in <Vetorinis> castris*” javítást,³⁹ utalva Betthora katonai táborára.⁴⁰ Ebben az értelmezésben az enyhített szállítási kötelezettség csak a nevezett település katonai táborára vonatkozik, vagyis egy egészen speciális határszakaszon és egészen szűk körben teszi lehetővé a könnyítést, a *constitutio* első körben megfogalmazott (ebben az összefüggésben főszabálynak tekinthető) rendje alól.⁴¹ Az említett értelmezés is a korábbiakban tárgyalt problémákat veti fel. Nehezen érthető, hogy ha a rendelet csak egy egészen szűk kört von a második fordulatban részletezett szabálya alá, miért használja a – tágabb kört sejtető – *vicinior* vagy *ulterius* kifejezést az első rész vonatkozásában.⁴² Schmidt-Hofner arra is rámutat, hogy tartalmilag nem a táborok „közelebbi” vagy „távolabbi” fekvése az igazán lényeges, hanem az ott állomásozó katonák részesedése a táborokba szállított ellátmányból.⁴³

2.3. Az *annona militaris*, mint fizetés és ellátmány (*annona expeditionalis*)

Az *annona* – mint a készpénzszold helyébe lépő, terményben fizetett rendszeres járandóság – jellegéből fakadóan, a fizetség mellett, betöltötte az ellátmány funkcióját is. Aho-
gyan Karayannopoulos is rámutat, az új típusú javadalmazás, mint „*Sold und Verpflegung der Soldaten und Beamten*” funkcionált.⁴⁴ A hagyományos értelemben vett katonai ellátmány ezáltal beolvadt az elsősorban illetményként osztott *annona* intézményébe. Ezt egyértelműsíti Valentinianus császár 364-ben kiadott rendelete (CTh. 7, 4, 12):

„*In provinciis statione militum adfici possidentes Ursicini comitis suggestione cognovimus, a quibus superstatutorum grave atque inusitatum quoddam nomen Cenaticorum fuerit introductum. Quod magna auctoritas tua missis competentibus litteris in omnibus provinciis iubebit aboleri, ut milites recordentur commoda sua, quae in annonarum perceptione adipiscuntur, extrinsecus detrimentis provincialium non esse cumulanda.*”
(CTh. 7, 4, 12)

A rendelet szövege szerint „élmezési költség címén” („*nomen Cenaticorum*”) sem a katonák, sem feletteseik nem támaszthatnak követelést az adózókkal szemben. A *constitutio* indokolásában rámutat, hogy a katonák az *annona* felvételekor („*in annonarum perceptione*”) azt a járandóságot is megkapják, ami ezen a jogcímen (értsd: élmezés) illeti meg őket. A forrás szövege szerint a katonák állomáshelyeihez közeli tartományi lakosok

³⁹ GOTHOFREDUS, Jacobus (1745): *Codex Theodosianus cum perpetuis commentariis Iacobi Gothofredi*. VI/2, Lipsiae. 255.; GOTHOFREDUS (1745): *i. m.* ad CTh. 7., 4., 15.

⁴⁰ Betthora az arabiai *limes* mentén fekvő katonai tábor, a mai Jordánia területén.

⁴¹ Értsd: minden ellátmányt közvetlenül és teljes egészében a táborokba kell szállítani.

⁴² MITTHOF (2001): *i. m.* 192.

⁴³ SCHMIDT-HOFNER (2008): *i. m.* 168¹⁵⁰.

⁴⁴ KARAYANNOPOULOS (1958): *i. m.* 95.

számára, rendkívüli jelleggel írták elő a „megterhelő és szokatlan” („grave atque inusitatum”) kötelezettséget.

Rá kell mutatnunk ugyanakkor arra, hogy a zsoldfizetés és az ellátmányozás összekapcsolódása – az *annona* intézményében – csak a tartományhoz tartozó és ott állomásozó hadsereg körére vonatkozott. A hadjárat idejére mozgósított, „mozgó hadsereg” vonatkozásában továbbra is megmaradt a terményszoldon felül juttatott, hadműveleti ellátmány, az úgynevezett *expeditionalis annona*. A katonai akció (*expeditio*) okán tartományban tartózkodó hadsereg ellátása – az arányos helyi ellátási rendszer elveinek megfelelően – nem tartozott a helyi lakosság kötelezettségei közé, ezért az *expeditionalis annona* körében intézményesített hadsereg ellátása körében speciális szabályok érvényesültek. A vonatkozó szabályozást tartalmazza az alábbi, 359-ben (?) kiadott *constitutio* (C.Th. 7, 4, 5).

„*Expeditionalem annonam ex horreis milites viginti dierum debent suscipere, ut eam transvehant propriis in expeditione necessitatibus profuturam.*”

Ahogy arra fentebb már utaltunk, a katonáknak nem járt külön élelmezésüket biztosító ellátmány, mivel a (részben vagy egészben) terményben fizetett zsold (*annona militaris*) ezt is tartalmazta. Az idézett rendelet értelmében ugyanakkor, hadjárat idejére, amikor a katonák elhagyták „fizetésük szerinti” állomáshelyeiket, illetményükön túl is kaphattak egy élelmezési célt szolgáló külön-ellátmányt, melyet húsznapnyi adagban vehettek fel a tartományi raktárakból („*ex horreis*”), hogy azt saját szükségleteikre („*propriis... necessitatibus*”) magukkal vigyék. Ez volt az úgynevezett *expeditionalis annona*.

Az *expeditionalis annona* fogalmának árnyalásához szolgál további adalékkal a C.Th. 7, 4, 4 (358?) szövege:

„*Cum in expeditione milites degant, biduo expeditionalem annonam, tertio die panem consequantur ac vinum.*”

Értelmezésünk szerint az *expeditionalis annoná*-tól meg kell különböztetnünk a hadjárat idejére („*in expeditione*”) járó ellátmányt, amely – a *constitutio* szövege szerint – a harmadik napokon nem *expeditionalis annona*, hanem más jellegű ellátmány (bor és fehér kenyér). Egy 360-ban kiadott újabb rendelet (C.Th. 7, 4, 6) – amely a hadjárat idejére („*expeditionis tempore*”) katonáknak járó élelmezési ellátmány összetételét és napi adagjait állapítja meg – arra következtethetünk, hogy az *expeditionalis annona*, az *expeditionis tempore* osztott *annonán* belül, egy kevésbé jó minőségű élelmiszerekből összeállított ellátmány-adag lehetett.⁴⁵

⁴⁵ Mitthof álláspontja szerint az *annona expeditionalis* nem lehetett rekvirálásszerűen behajtni, és beszámított az adott terület főadójába. MITTHOF (2001): i. m. 51.

3. A MUNERA SORDIDA, MINT AZ IGAZGATÁSFINANSZÍROZÁS KIVÉTELES ESZKÖZE

3.1. A *munera sordida* helye a közterhek rendszerében

Az „alantas kötelezettségek” (*munera sordida*) az adózók számára rendkívüli (*extraordinaria*) módon előírható terhek, amelyek jellegüket tekintve több formában is teljesülhetnek (munkavégzés, közcélú eszköz- és állatszolgáltatás). Megnevezésük talán megtévesztő lehet abban a tekintetben, hogy nem sorolhatók a (szűk értelemben vett) *munusok* közé, közvetlenül nem rokoníthatók a városi polgárok által ellátott *munera civilia* közkötelezettségeivel. Sajátosan ötvözték a közvetlen szolgáltatások és a *munusok* fogalmi sajátosságait, bizonyos szempontból átmeneti csoportot képeztek az „*annonna*-szerűen” és a *munus*-ként teljesített, továbbá a rendszeres és rendkívüli adózái szolgáltatások között. Az alábbiakban az intézmény legfontosabb fogalmi elemeit próbáljuk megragadni.

a) a *munera sordida* körébe tartozó terhek, mint „alantas” (*sordida*) kötelezettségek szembe állíthatók azokkal az igazgatási és szervezési feladatokat jelentő „polgári” közkötelezettségekkel (*munera civilia*), amelyeket döntő részben a *honestiores* körébe tartozó városi előljáróknak (*decuriones, curiales*) kellett ellátniuk. A *civilia munera* körébe tartozó kötelezettségek ugyanis – névleg – „megtisztelő” (*honesti*) feladatnak minősültek, amelyek nemcsak terhet (*onus*), hanem megtiszteltetést, méltóságot (*honor*) is jelentettek viselőjüknek.⁴⁶

Jellegüket tekintve a *munera sordida* is szervezési feladatokat takartak, amelyek azonban megítélésüket tekintve alantasak (*sordida*),⁴⁷ továbbá – szemben a rendszerességgel teljesített *civilia munera* feladataival – eseti jellegűek. A szervezési feladat lebecsültsége visszavezethető a megszervezendő kötelezettségek alacsonyrendűségére (köz munkák, fizikai feladatok). Az ilyen „alantas” közkötelezettségek szerény presztízse ugyanakkor nem járt együtt a *honestiores* körébe tartozó magas társadalmi rétegek, különösen a városi tisztviselők feladat alóli felmentésével.⁴⁸ Az erre lehetőséget adó császári rendeletek csupán a legkiemelkedőbb társadalmi csoportok és főtisztviselők, továbbá az egyháziak számára biztosítottak mentességet.⁴⁹

⁴⁶ A feladatkör és a méltóság összefüggésére mutat rá az a részlet, amely szerint: „*honor municipalis est administratio rei publicae cum dignitatis gradu [...]*” (Call. D. 50, 4, 14, pr.). A városi lakosság és a *munera civilia* kapcsolata: „[...] *municipes dici, quod munera civilia capiunt.*” (Paul. D. 50, 16, 18).

⁴⁷ Egy 441-ben kiadott császári rendelet (Nov. Val. X. 3.) használja a *contumeliosa* (gyalázatos, sértő) jelzőt is a *munera sordida*-val összefüggésben.

⁴⁸ A kérdéssel összefüggésben gyakran idézett részlet (Pap. D. 50, 1, 17, 7) csupán az adószedés feladatát zárja ki kategorikusan a *munera sordida* köréből („*exigendi tributi munus inter sordida munera non habetur et ideo decurionibus quoque mandatur.*”).

⁴⁹ A személyes mentességeket (CTh. 11, 16, 15; 18) szabályozó (továbbá a részben erről is rendelkező) *constitutiók* az alábbiak számára adnak mentesítést:

- a) legmagasabb rangú (*maximarum culmina dignitatum*, illetve *amplissimarum fastigium*) katonai és civil méltóságok;
- b) a császári tanács *comesei* (*comites consistoriani*);

b) A *munera sordida* körébe tartozó feladatok tényleges ellátását nem a kötelezettség alanya végezte, hanem a földjein élő adózók. Az adózók tényleges munkája (például építési és javítási munkák) közmunkának (*opera*), egyéb szolgáltatásai (például a szénbeszolgáltatás) pedig eseti jellegű fizetésnek (*collatio*) minősültek. Ki kell hangsúlyoznunk azonban, hogy a *munera sordida* keretein belül megszervezett szolgáltatások és az *operae* köre csak részben fedik egymást. A középületek és templomok építése, javítása (*sollicitudo publicarum aedium vel sacrarum constituendarum reparandarum*) például *opera*, amelynek megszervezése a *munera sordida* alanyára hárul. Az erődfalak építése (*constructio murorum*) azonban olyan közmunka, amelyet nem a *munera sordida* keretében kell megszervezni. Az állami posta (*cursus publicus*) szükségleteit meghaladó állat- és fogatállítás (*praebitio paravere-dorum et parangariarum*) nem közmunka, de azt a *munera sordida* kötelezettjeinek kellett biztosítaniuk. A *munera sordida* alanya – az adószedés feladatával megbízott személyhez hasonlóan – egyfajta „másodlagos kötelezett”, aki mintegy kezesként anyagi felelősséget vállal a földjeire szabott feladatok teljesítéséért, és a „behajtás”, vagyis a teljesítés sikertelensége esetén saját vagyoni felelőssége mellett kell a feladat teljesítését megoldania.

c) A *munera sordida* előzőkből fakadó sajátossága, hogy a földtulajdonos személyéhez kapcsolódik, természetét, teljesítését tekintve azonban földbirtokhoz kötődik. Személyes jellegét mutatja, hogy az alóla való mentesség életre szól, és a hivatali idő lejártával nem ért véget. A mentesség azonban nem örökölhető, a feleség vagyónára nem terjeszthető ki, csak arra a földbirtokra vonatkozik, amelyet a kedvezményezett saját neve alatt birtokol.⁵⁰ Az említett esetekben értelemszerűen nemcsak a nevezett *munera sordida* alanyok vannak felmentve, hanem a teljesítést ténylegesen elvégzők: a földhöz tartozó adózó lakosság is.

d) A *munera sordida*, mint közteher nem tartozott a rendes kötelezettségek körébe, ugyanakkor a – forrásokban rendszerint vele együtt említett – rendkívüli terhek, az *extraordinariák* kategóriájától is el kell választanunk. Az *extraordinariák* fentebb részletezett sajátosságaival szemben ugyanis a *munera sordida* eseti jellegű szolgáltatást jelentett, amely nem kapcsolódik a császári adómegállapításhoz, mivel az adminisztráció (jellemzően a hadsereg) eseti jelleggel felmerülő szükségleteit elégítette ki. Közös elem ugyanakkor, hogy a *munera sordida* körébe tartozó terheket is a kormányzók szabták személyre, ők konkretizálták az egyes földtulajdonosok és a földjeiken élő lakosság számára.

---

c) a közszolgálat meghatározott csoportjai (*notarii, cubicularii, ex-cubicularii, palatini, decuriones, silentiarii*);

d) egyháziak (*ecclesii*); továbbá az

e) egyetemi oktatók (*rhetores, grammatici*).

⁵⁰ Lásd a mentességekre vonatkozó alaprendeleteket: (C.Th. 11, 16, 15; 18; 19) és azok *Codexbe* átkerült változatait (C. 10, 48, 12–14).

3.2. A *munera sordida* körébe tartozó közterhek

A *munera sordida* alóli mentességeket szabályozó két rendelet [CTh. 11, 16, 15 (382); 18 (390)],⁵¹ meghatározza a kötelezettségek közé tartozó szolgáltatásokat a birodalom nyugati és keleti felének vonatkozásában.⁵²

a) a lisztörlés (*cura conficiendi pollinis*), kenyérsütés (*panis excoctio*), továbbá a pékségi szolgálat (*obsequium pistrini*, illetve *pistrinis obsequia*) a hadsereg szükségleteit szolgáló kenyér (*panis*) vagy „komisz kenyér” (*buccellatum*) előállítását jelentette. Ennek megfelelően hangsúlyozottan elválasztandó a CTh. 14, 3 *titulusban* (*De pistoribus et catabolensibus*) szabályozott hasonló tevékenységektől, amelyek egyrészt csak a főváros(ok) lakosságának gabonával és kenyérral történő ellátását szolgálták, másrészt a helybeli pékek és gabonaszállítók (*catabolenses*) testületei (*collegii*) által rendes *munusként* teljesített szolgáltatás módját szabályozzák. A *munera sordida* körében szervezett ilyen jellegű szolgálat a vidéki lakosság eseti jellegű pékségi szolgálatát jelentette a hadsereg és az adminisztráció alkalmilag felmerülő igényei szerint.

b) a középiparban és kézművesmunkákban való részvétel (*obsequia operarum atque artificum diversorum*, illetve *praebere operas atque artifices*) a kötőanyagként szükséges mész előállítása (*obsequium excoquendae calcis*, illetve *sollicitudo excoquendae calcis*), illetve az alapanyagként használt nyers faáru deszka- és hasábfa szolgáltatása (*materiam, lignum atque tabulata praebere*, illetve *obnoxia tabulatis conferendis et lignis quoque materies indulta*) ugyancsak döntően hadi célokat szolgált. A mészoltás feladatát a fentebb említett fogalmi alapon kell megkülönböztetnünk a fővárosok szükségleteit kielégítő hasonló tevékenységtől (lásd CTh. 14, 6 *De calcis coctoribus urbis Romae et Constantinopolitanae*). A *materia* összefoglalóan is jelenthette a hadi célokra (*in usus militares*) használt faárukat (amibe beletartozott a *tabulata* és a *lignum* is) és azok egyik altípusát, a hajók és fogatok építéséhez használt „tömbfát”. A *lignum* és a *tabulata* kisebb, speciálisabb faárukat jelölt, amelyeket kifejezetten fegyverek gyártásához használtak fel.

c) a kötelezettségek sajátos kategóriáját képezte az igazgatás szükségleteit kielégítő szénbeszolgáltatás (*carbonis praebitio*, illetve *carbonis illatio*). Amennyiben a beszállított szenet az addigi gyakorlat alapján (*secundum veterem morem*, illetve *antiquo more*) pénzverdék vagy fegyvergyárak használták fel, a *carbonis illatio* rendes szolgáltatásnak minősült, nem tartozott az eseti jellegű *munera sordida* körébe. Ennek megfelelően a pénzverés (*monetalis cusio*) és fegyvergyártás (*fabricatio*) érdekében történő szénbeszolgáltatás alól a *munera sordida* kivételezettjei sem mentesültek. Utóbbi körébe csak a nem pénzverési és nem fegyvergyártási célokat szolgáló szénszolgáltatás tartozik. Ebben az esetben ugyanaz a kötelezettség, de az eltérő felhasználás (*usus multiplex*) eltérő adóügyi besorolást (*collatio diversis*) is jelent.

⁵¹ A rendeleteket elemzi: DAZERT (1985): i. m. 65–73., 95–99.

⁵² A zárójelben feltüntetett, különböző latin elnevezések közül az első a CTh. 11, 16, 15; a második a CTh. 11, 16, 18 rendeletben szereplő változatot jelöli.

d) a mellékutakhoz tartozó postalovak és igásállatok kiállítása (*praebitio paraveredorum aut/et parangiarum*) jellege szerint az állami postához (*cursus publicus*) kötődő közterhekhez hasonlítható. A *cursus publicus* működtetéséhez szükséges, összefoglalóan *angaria* szóval jelölt szolgáltatások (állat- és fogatállítás, épületek fenntartása) biztosítása (*angariarum praebitio*) a *munera civilia* körébe tartozott, azokat rendes kötelezettségként kellett a postaútvonalak mentén fekvő földek tulajdonosainak teljesíteniük.⁵³ A *praebitio paraveredorum et parangiarum* természetét tekintve ugyanilyen szolgáltatásokat jelentett, előbbtől abban különbözött, hogy a postahálózaton kívüli útvonalak szükségleteit elégítette ki, továbbá eseti jellegű volt. Így nem a szolgáltatás minősége, alantas természete, hanem annak eseti jellege indokolja a *munera sordida* körébe sorolást.

Mindkét rendelet felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy a *praebitio paraveredorum et parangiarum* rendes szolgáltatásnak számít, azaz nem esik a *munera sordida* körébe, amennyiben azt a raetiai határszakaszon (*raeticus limes*) illetve az Illyricum területén felmerülő katonai szükségletek (*expeditiones Illyricae*) érdekében teljesítik. Ugyancsak rendes szolgáltatásnak számít akkor, ha a fogatokat és állatokat a katonai ellátmány (*pastus militaris*) harcoló alakulatokhoz szállításához (*translatio*) veszik igénybe.⁵⁴ Egy később, 445-ben keletkezett *constitutio* (C. 10, 49, 2) szerint a császár személyes szükségleteinek kielégítésére mindenki (a „rendes” mentességgel rendelkezők is) köteles teljesíteni a szállítóeszköz és állatállítással összefüggő kötelezettségeket, vagyis a *parangaria* mellett az *angaria* és a kocsiallítás (*plaustrum*) terhét is. A rendelet szövegében szereplő „*expeditio felicissima*” nem kizárólag a császár által vezetett katonai akciót, hadjáratot jelenthette, hanem az uralkodó megjelenését, kíséretével való átvonulását is az adott területen. A mentességeket figyelmen kívül hagyó kötelezettség kifejezetten azokat a földeket érinti, ahol a császár útja áthalad („*per loca, qua iter adripimus*”).⁵⁵

e) a középületek, templomok építése és javítása (*publicis vel sacris aedibus construendis atque reparandis*, illetve *sollicitudo publicarum aedium vel sacrarum constituendarum reparandarumve*) továbbá a közutak és hidak építése (*sollicitudo viarum et pontium*, illetve *constructio pontium vel viarum*) nem tartoztak a városi közmunkák (*opera publica*) körébe. Hasonlóan az *obsequia operarum atque artificum diversorum* fentebb említett kötelezettségéhez, a közmunkák azon csoportját jelölték (*operae*), amelyek költségeit a lakosság, pontosabban a *munera sordida* kötelezettje viselték. A közutak és hidak építését 423-ban kivették a *munera sordida* köréből (C.Th. 15, 3, 6).

f) az újoncállítással és újoncmegváltással összefüggő terhek (*capituli atque temonis necessitas*, illetve *temonis sive capituli onera*) a tényleges újoncszolgáltatást (*tironum praebitio*) illetve a helyette előírt megváltás (*temo*) megfizetését jelentették, amelyet az újoncállításra kötelezett adóügyi egység (*capitulum*) tulajdonosai között osztottak fel. Magának

⁵³ Herm. D. 50, 4, 18, 4.

⁵⁴ A katonai ellátmány helybe szállításának feladatához lásd a 12, 38 titulust (*De excoctione et translatione militarium annonarum*).

⁵⁵ Lásd még a hasonló értelmű C. 12, 50, 21 (440–441?) rendeletet, amely a császárra történő külön utalás nélkül, a hadjáratok idejére (*tempore expeditionis*) függeszti fel az ilyen jellegű mentességeket.

az újoncnak vagy a helyette fizetett váltságnak a begyűjtése, behajtása már egy ettől különböző szervezési, igazgatási feladat. Ezt jelölte – az újoncbegyűjtést végző *capitularius* vagy *turmarius* neve alapján – a *capitularia (turmaria) functio*, illetve a *temonaria functio*.

g) követek és császári vendégek ellátása (*legatis atque allectis sumptus*, illetve *collatio sumptuum allectis atque legatis*) és a vendégházak fenntartása (*cura hospitalium domorum*)⁵⁶ az említett feladatok megszervezését jelentette, az azokkal járó költségek viselésével, illetve beszédésével. Utóbbi hangsúlyozottan vidéki épületekre vonatkozott, a városi vendégházak fenntartása külön nevesített kötelezettség (*munus xeroparochi*), amely természetből adódóan *munus civile*. Az említett terhet teljesen el kell választanunk a személyes beszállásolás kötelezettségétől (*metata*), ami a kötelezett saját házának rendelkezésre bocsátását jelentette a hadsereg és a bürokrácia tagjainak elszállásolása céljából.⁵⁷ Ugyancsak el kell határolnunk a *civilia munera* körébe tartozó „városi beszállásolás” terhétől (*munus hospitis in domo recipiendi*).⁵⁸

3.3. Az újoncállítással és újoncmegváltással összefüggő terhek

Az intézmény sajátosságaira és a szabályozás összetettségére tekintettel röviden kiemeljük a *munera sordida* azon kategóriáját, amely az újoncállítással és újoncmegváltással összefüggő terhekhez kapcsolódott.

A hadsereg kiegészítését, személyi utánpótlását szolgáló toborzási technikák rendszerében a vonatkozó szakirodalom rendszerint az önkéntes jelentkezés, a földesúri katonáállítás, az örökletes szolgálati kötelezettség és a barbár népelemek hadseregbe állításának kategóriáit különbözteti meg.⁵⁹

A római polgárok katonáskodási kötelességéből levezetett újoncállítási kötelezettség ugyanakkor Diocletianus reformjai nyomán túllépett eredeti rendeltetésén azzal, hogy a kötelezettséget megváltó pénzösszeg kifizetésével nem a hadkiegészítés, hanem a hadgazdasági és igazgatásfinanszírozási cél került előtérbe. A hadkiegészítés hagyományos módja, a római polgárok hadkötelezettsége és személyes katonának állása a késő császárkorra tartalmilag már nem működött. Egyfajta védelmi kötelezettségként azonban mégis érvényesült annyiban, hogy a *munus protostasiae* terhére kötelezett személynek „maga helyett” katonát kellett (lehetett) állítania, mintegy helyettesként (*vicarius*). A kiállított „helyettes-újonc” (*vicarius iunior*) így nem saját, hanem állítója kötelezettségét teljesítette.

⁵⁶ Csak a CTh. 11, 16, 15-ben szerepel.

⁵⁷ A beszállásolás kötelezettségéhez lásd a *Codex Iustinianus* 12, 40 *titulust (De metatis et epidemeticis)*.

⁵⁸ A kötelezettséget nevesítő Ulp. D. 50, 4, 3, 13 külön hangsúlyozza, hogy a feladat városon belüli (*in civitate*) elszállásolást jelent.

⁵⁹ MOMMSEN, Theodor (1889): *Das römische Militärwesen seit Diokletian. Hermes*, Jg. 24, Nr. 2. 245–247.; KARAYANNOPOULOS, J (1959): *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*. München. 38.; VÁRADY (1961): *i. m.* 21.

A földbirtokkal rendelkező vagyonos polgárok értelemszerűen a földjeiken élő, formailag szabad és polgárjoggal rendelkező (tehát katonaképes), de hozzájuk (pontosabban földjükhöz) kötődő személyt állítottak maguk helyett. A néhány éves rendszerességgel előírt „helyettes-állítás” vagy „katona-állítás” igen terhes volt a *protostasia* kötelezettje számára, akkor is, ha ténylegesen, személyállítással (*corpora*), és akkor is, ha egy meghatározott megváltás (*pretium*) megfizetésével teljesítették azt.⁶⁰

A katonáskodás kötelessége a *protostasia* intézményében élt tovább, amely késő császárkori értelmezésében már nem személyes hadkötelezettség, kötelező katonai szolgálat, hanem a birodalom számára teljesítendő egyfajta védelmi kötelezettség, a védelmi intézkedésekhez való hozzájárulás volt. Az intézmény Diocletianushoz köthető megváltoztatása nyomán a *protostasia*, mint vagyonosokat terhelő *munus*, egy általánosan előírt kötelezettséggé vált.⁶¹ A kötelezettség alapja a *capitulum* lett, az a meghatározott nagyságú, személyi adófizetőkkel rendelkező földterület, amely után egy újoncot kellett kiállítani.⁶² A vonatkozó szakirodalom egybehangzóan mutatja be a *capitulum* alapján teljesített újoncállítás rendjét.⁶³ A nevezett kötelezettséget értelemszerűen négy esetben vizsgálhatjuk:

- a) amikor a *capitulum*hoz tartozó földterület egy személy tulajdonában van;
- b) a *capitulumon* több személy osztozik; illetve – kivételes esetben –
- c) a *capitulum*hoz tartozó tulajdonos(ok) kedvezményes módon mentesítve vannak a személyes (*corpora*) újonciszolgáltatás alól, és azt pénzen (*pretium*) megválthatják.
- d) A személyes katonaállítástól teljesen elszakadt „külterületi újonctoborzás” lehetősége szerint a kötelezettek nem állítottak saját földjükről újoncot, hanem azon kívül „vásároltak” egy katonát kötelezettségük kiváltásaként.

a) Amennyiben a *capitulum*hoz tartozó földnek egy tulajdonosa volt, egyedül őt terhelte a katonaállítás kötelezettsége. A kötelezettség ebben a formájában lényegileg nem különbözött a *protostasia munusától*.

b) A katonaállítás másik – vélhetően Diocletianus reformjával intézményesített – formája, amikor a *capitulumba* eső földek több tulajdonoshoz tartoztak. Ebben az esetben több személynek, mint „kényszerközösségben” (*Zwanggenossenschaft*) társult tulajdonosoknak (*socii*), kell társaságban (*consortium*) kiállítania egy katonát és a „személyes katonáskodás” nem lehetséges. Közvetlenül értelemszerűen nem, és *vicarius* révén sem, hiszen nem a *socii* számának megfelelő katonát kell kiállítani, csupán összesen egy újoncot.

⁶⁰ SANDER, Erich (1940): *Praebitio, protostasia, Erbwang — Ein Beitrag zur Heeresaufbringung des 4. und 5. Jahrhunderts*. *Hermes*, Jg. 75. Nr. 2. 192–205.; LANGHAMMER, W (1973): *Magistratus, Municipales und Decuriones*. Wiesbaden, Steiner. 258.

⁶¹ SANDER (1940): *i. m.* 192.; MOMMSEN (1889): *i. m.* 246.; GROSSE, Robert (1920): *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, Weidmann. 201.

⁶² KARAYANNOPOULOS, J. (1958): *i. m.*; VÁRADY (1961): *i. m.* 28.; SEECK, Otto (1899): *Capitulum*. RE VI 1541.

⁶³ GROSSE (1920): *i. m.* 212–214., KARAYANNOPOULOS (1959): *i. m.* 119–121.; MAZZARINO, Santo (1951): *Aspetti sociali del quarto secolo: ricerche di storia tardo-romana*. Roma, L’Erma. 275–305.; MOMMSEN (1889): *i. m.* 246–247.; SANDER (1940): *i. m.*; SANDER, Erich (1965): *Protostasia*. RE. Suppl. X. 676–680.; SEECK (1899): *i. m.* 1540–1541.; VÁRADY (1961): *i. m.* 28–30., 79–80.

A katonáállítás így már nem helyettesállítás, illetve helyettesek (*vicarii iuniores*) állításával teljesített személyes katonai szolgálat (szűk értelemben vett *protostasia*), hanem „valódi” újoncállítás: *tironum praebitio*.

Az újoncállításból vezethető le a *protostasia* újabb jelentéstartalma, amely a kollektív katonáállítást, a *protostasia* csoportos teljesítését takarta. Ennek során a *capitulum* egyik részese állított saját földjéről újoncot, a többiek pedig a kiállító személynek, a *capitulariusnak* fizettek egy jóvátételt, térítést. A csoportos jelleg ott mutatkozott meg, hogy – hangsúlyozottan csak elvileg – személyes újoncállításra mindig a csoport egy másik tagját kötelezték, a személyes jelleg pedig úgy érvényesült, hogy mindig az érintett *capitulum* területéről kellett katonát állítani. Ebben a rendszerben a *capitularius* az újoncállítást ténylegesen teljesítő *capitulum-socius*, Sander megfogalmazásában „a csoport vezetője” (*der Leiter der einzelnen Gruppe*), aki a többiek nevében is teljesítette a csoportra szabott újoncállítási kötelezettséget (*capitularia functio*).⁶⁴ A *capitulariusnak* ezt követően joga volt a neki járó térítést (*pretium*) a többi *sociustól* beszedni.

A térítés (*pretium*) tehát hangsúlyozottan az újoncot állító *capitulum*-tagnak járt, amely magában foglalta a kiesett emberi munkaerő árát és az olyan további költségeket (*sumptus*), mint a ruházat (*vestis*) és az ellátmány (*pastus*).⁶⁵ Ezt a befizetést, mint térítést, feltétlenül meg kell különböztetnünk attól a – szintén *pretiumként* szereplő – megváltási összegtől, amelyet a személyes újoncállítás alól mentesített személyek fizettek a kincstárba. Nagy különbség a megváltás és a térítés jellegű *pretium* között az is, hogy utóbbi nem az újonc árának teljes összegét jelentette. Az újoncot állító ugyanis kötelezettsége részeként teljesítette a *tironum praebitiót*, vagyis a többi *socius* az újonc értékének csak egy, a *capitulumban* lévő tulajdonrészének megfelelő töredékét fizette meg a *capitulariusnak*, mivel abból levonták a *capitularius-sociusra* eső újoncállítás terhének pénzübeli értékét.

A kollektív módon teljesített *protostasia* esetében is tényleges újoncszolgáltatás valósul meg, a teljesítés módjában azonban meg kell különböztetnünk az újoncállítást (*tironum praebitio*) és a térítésfizetést (*pretium*). Különös nyomatékkal kell rámutatnunk, hogy a *tironum praebitio* nem azonos a *protostasiával* (az előbb elemzett valamennyi formáját ideértve) és a már ugyancsak bemutatott helyettesállítás formájaként sem értelmezhető.

A *protostasia* és a *praebitio tironum* elkülönítésére Sander is felhívja a figyelmet, különösen hangsúlyozva, hogy a *protostasia* kötelezettségéből kiemelték a – kollektív *protostasia* esetén – annak részeként teljesíthető *praebitio tironumot*.⁶⁶ Mindez azt jelentette, hogy a *protostasia* alól nem mentesített *capitulum*-tagok egy része mentességet élvezett a személyes újoncállítás alól. A mentesített személyek nem váltak „tehermentessé”, csupán arra volt lehetőségük, hogy ne állítsanak újoncot és mindig csak *pretium* fizetéssel

⁶⁴ SANDER (1965): i. m. 676.

⁶⁵ Valens 375-ös rendelete (C.Th. 7, 13, 7) különíti el először a *pretiumon* belül az újonc árát (*quae parti ipsius competit*) és az egyéb költségeket (*gratia vestis ac sumptuum*). A Honorius által 397-ben megállapított (C.Th. 7, 13, 13) újoncváltás (ami nem azonos a térítéssel!) 25 *solidus* összege is tartalmazta – különválasztás nélkül – a költségek, ruházat és ellátmány értékét (*sumptuum rationem et vestium et pastus*).

⁶⁶ SANDER (1940): i. m. 192., 203–204.; SANDER (1965): i. m. 676.

teljesítésük kötelezettségüket. Ugyanerre a következtetésre jut Mazzarino és a nézeteit jó-részt osztó Várady is, mivel rámutatnak: hogy ezt a – többieket nyilvánvalóan károsan érintő –, mentesítést „technikailag” úgy oldották meg, hogy a *protostasia* továbbra is megmaradt, mint vagyonhoz kötődő *munus* (pontosabban: a földterület szerint meghatározott *pretium* fizetés), míg a *tironum praebitio* a természetét tekintve eseti jellegűnek számító alantas kötelezettségek (*sordida munera*) közé nyert besorolást. Így az utóbbiak alól mentesített személyek a *tironum praebitio* alól is felmentést kaptak.⁶⁷

A felváltva teljesített *pretium* fizetés és újoncállítás formájában betöltött *protostasiae onus* és az annak részeként megvalósuló *tironum praebitio* így elvált egymástól.

c) Abban az esetben, ha a *capitulum* tulajdonosát vagy tulajdonosait mentesítették a személyes újoncszolgáltatás alól, egy meghatározott összegű megváltást (*pretium*) kellett fizetniük. Ahogyan Mommsen rámutat, újoncozást eleve nem rendeltek el minden tartományban, csak ahol a személyes katonáskodás „bevett” szokás volt a lakosság körében.⁶⁸ Valens egyik, a személyes újoncállítás alóli mentességet lehetővé tevő, rendelkezésében [CTh. 7, 13, 2 (368-70)] is világosan megkülönböztetik azokat a tartományokat, ahol az újoncállítást „személyesen kéri” (*corpora flagitantur*) és azokat, ahol „pénzfizetést írnak elő” (*in quibus pretia postulantur*).⁶⁹

A pénzbeli megváltás engedélyezése a *protostasia* kötelezettségét nem szüntette meg, csupán a teljesítés módjában engedett egy kedvezményes lehetőséget. Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ebben az esetben a *capitulum* teljes tulajdonosi (vagy haszonbérleti) köre (amely persze jelenthet egyetlen személyt is) mentesítve volt az újoncszolgáltatás alól, továbbá a *capitulum* területéről nem állítanak újoncot, hanem annak teljes értékét (nem az újonc árával csökkentett részét) megfizetik megváltásként (nem térítésként) a kincstár felé (nem az újoncállítónak).⁷⁰

d) Az újoncállítás negyedik lehetősége szerint, ha a katonaállításra kötelezett *consortium* egyik tagja sem kívánt vagy tudott saját földjéről katonát állítani, lehetőség volt arra, hogy a *protostasia*-kötelezettek „bérlejenek” egy megfelelő személyt, vagyis a *capitulum* területén kívülről toborozzanak katonát.⁷¹ Ebben az esetben a közösség tagjai az újonc árát (*temo*) fizették meg, a tagok közül kijelölt egyik *sociusnak* pedig ebből az összegből kellett a *capitulum* területén kívül újoncot toboroznia. A *temo* beszédese és az újonctoborzás együtt alkotta a *prototypia* kötelezettségét. A *prototypia* tehát egy olyan *munus*, amelynek kötelezettje a) újoncot vásárol (*aestimatio tironis*); majd b) az újoncállításra kötelezettek

⁶⁷ VÁRADY (1961): i. m. 79.

⁶⁸ MOMMSEN (1889): i. m. 247. A dél-itáliai tartományokban például egyáltalán nem tartottak újoncozást. Lásd: CTh. 11, 16, 12 (380), Nov. Val. VI, 2 (443).

⁶⁹ A dél-itáliai területeket mentesítő, a CTh. 11, 16, 12-vel egy időben (380) keletkezett, CTh. 7, 13, 9-ben a birodalom bizonyos részeit (katonatoborzásra) alkalmas területeknek (*opportunae regiones*) nevezik.

⁷⁰ A CTh. 7, 13, 13 (397) külön hangsúlyozza, hogy a pénzfizetést választó szenátorok az aranyat közvetlenül a kincstárba fizessék be („*Quod si aurum dare maluerint, mox ad nostrum aerarium deferatur*”).

⁷¹ KARAYANNOPOULOS (1958): i. m. 119–120.

számára meghatározza annak értékét, illetve az egyes tagokra eső összegét (*modum pretii statuere*).⁷²

A kötelezetti kör így továbbra is teljesítette a személyes újoncállítás feladatát, annak módja azonban annyiban változott, hogy a saját földjéről katonát adó újoncállító (*capitularius*) helyett az idegen területről újoncot toborzó (vagy begyűjtő) *temonarius* felelt a kiállításért. A *capitulum*-tagok így pénzfizetéssel tettek eleget az újoncállítás feladatának (*adaeratio tironum*), az általuk teljesített pénzfizetés azonban nem azonosítható sem a személyes újoncállításra egyáltalán nem kötelezett, *capitulum*-tulajdonosok által fizetett megváltással, sem a *capitularius*nak fizetett térítéssel. Különösen a *capitularius* és a *temonarius* feladatát szükséges elválasztanunk, mivel ezen keresztül lehet a *protostasia* és a *prototypia* rendszerét is elkülöníteni.

A *temo* összegét beszedő *temonarius* egy személyben az újonc árának (*aurum tironicum*) beszedője (*exactor auri tironici*) és az újonctoborzó(-begyűjtő), a *turmarius* (*exactor tironum*), aki az újoncok összegyűjtésének feladatát (*collatio iuniorum*) látja el. A *capitularius* és a *temonarius* feladata és kötelezettsége kétségtelenül rokonítható, párhuzamba állítható, de semmiképpen sem azonosítható.⁷³ Ebben a megközelítésben az újoncállítás (*tironum praebitio*) helyett fizetett megváltást el kell választanunk, a *prototypia* keretében teljesített *aurum tironicum*tól.

Ahogy a *munera sordidára* vonatkozó alaprendeletekből [CTh. 11, 16, 15 (382); 18 (390)] kiolvasható, a tényleges újoncszolgáltatás vagy a helyette adott *temo* megfizetése (*capitulum atque temonis necessitas*, illetve *temonis sive capituli onera*) földbirtokhoz kötődő teher, amely az említett „alantas közkötelezettségek” közé nyert besorolást. A *munera sordida* alóli mentesség részeként felmentésben részesülőknek azonban továbbra is teljesíteniük kellett a *capitularius* és a *temonarius* feladatát (*capitularia/turmaria*, illetve *temonaria functio*), amelyek személyes jellegű terhek (*personalia onera*). A két kötelezettség elkülönítése a császári rendeletek szóhasználatában is tetten érhető.⁷⁴

Álláspontunk szerint csak a személyes újoncállítás (*tironum praebitio*) alól felmentett területek által fizetett újoncmegváltás (*pretium*) tekinthető adójellegű kötelezettségnek, mivel ez kizárólag az államkincstár felé irányuló pénzfizetésben valósult meg. Az újoncváltás adóként történő intézményesülése több császári rendeletben is tetten érhető. Utalhatunk például az újoncállítás alól mentességet élvezők körét meghatározó *constitutio* [CTh. 11, 18, 1 (409? 412?)] bevezető soraira, amely szerint az újoncváltás (*pretia*)

⁷² KUBITSCHKEK, W. (1934): *Temonarius*. RE II 9. 465–466.; SANDER (1965): *i. m.* RE Suppl. X, 679–680.; SEECK (1899): *i. m.* 1542.; GOTHOFREDUS (1745): *i. m.* 255.

⁷³ GROSSE (1920): *i. m.* 212.; Bár rögzíti, hogy a *protostasia* és *prototypia* két különböző folyamatot (*zwei verschiedene Verfahren*) jelent, mégis azonosítja a *capitularius*st és a *temonarius*st (*capitularius vulgär temonarius*). A két fogalmat lényegében szinonimaként kezeli Karayannopoulos [(1958): *i. m.* 119], amikor a *temonarius* meghatározására a *capitularius* fogalmát használja („*Derjenige, der jeweils den Soldaten stellte und von den übrigen socii des capitulum die Geldentschädigung erhielt, hieß temonarius*”). Hasonlóan: JONES (1986): *i. m.* 615.

⁷⁴ A CTh. 11, 16, 14 (382) a *capitularia* és *temonaria functio*t külön veszi a *vilia* (értsd: *sordida*) *munerától*. A CTh. 11, 16, 6 (346) [= C. 12, 23, 1] és a C. 12, 1, 5 a *temonaria* (nem *temonis!*) *onera* körét említi külön a *sordida munera* kategóriájától.

beszedését „*a szűkölködő kincstár igénye*” követeli meg („*tirones, quorum pretia exhausti aerarii necessitas flagitavit, praebere nolumus*”). Ammianusnál olvashatjuk, hogy újoncváltás címén („*pro militari supplemento*”), amelyet évente, tehát rendszeresen fizetnek a tartományok, nagy mennyiségű arany („*auri cumulus magnus*”) kerül a kincstárba.⁷⁵

A vonatkozó szakirodalom áttekintése után is nehezen állapítható meg, hogy az újoncváltás rendszerén belül mikor került előtérbe az újoncváltás a tényleges újoncszolgáltatással szemben, mikortól szolgált a kötelezettség egyértelműen hadgazdasági és nem hadkiegészítési célokat. Bár Valens 375-ös rendelete (CTh. 7, 13, 7) álláspontunk szerint egyértelmű elmozdulás az előbbi irányba, a következő évtizedekben még rendszeresen rendeltek el létszámfeltöltési célú újoncozást. A folyamat csak Iustinianus korára, a *Codex Iustinianus* rendeleteiben válik egyértelművé. Azzal, hogy a hadgazdasági és hadkiegészítési érdekek közötti ingadozás előbbieik javára dőlt el, a tényleges újoncozás, ha nem is szűnt meg, de kivételessé vált (utalhatunk például az 5. században lezajlott, Rajna-vonal összeomlását kísérő mozgósításra,⁷⁶ majd a vandál–hun veszély idején foganatosított intézkedésekre 440 után⁷⁷).

Tekintetbe véve, hogy a barbár közösségek emberanyaga képezte a jó minőségű katonaságot, továbbá a katonai akciók döntő súlypontját már régóta a barbár hadseregek hordozták, az említettek haderőbe építése jelenthette a hadsereg-kiegészítés legcélszerűbb lehetőségét.⁷⁸ Mindezt technikailag az egyéni vagy csoportos zsoldostoborzás, illetve az örökletes szolgálati kötelezettség formájában lehetett megvalósítani.

A hadsereg „barbarizálódásának” eltérő módszerei és kimenetele, továbbá ennek hatása a Nyugatrómai Császárság bukására tudományosan közismert. A keletrómai államban lezajlott intézkedések – a 443-as hadseregreform, továbbá a barbár *foederati* beépítése a birodalom politikai rendszerébe és hadszerkezetébe 479-ben – utóbb sikeresebbnek bizonyultak. A szétesett nyugati birodalom féllel szemben így lehetőség kínálkozott egy „saját” – ha nem is római, de birodalmi – hadsereg létrehozására, amely a megfelelő anyagi háttér és ember-állomány szerencsés ötvözésével, Iustinianus korára ismét képes volt katonailag aktív szerepet játszani a mediterrán térségben.

4. ZÁRÓ GONDOLATOK

A Római Birodalom Diocletianus nevéhez kötött, gyakorlatilag a 4. század első felét végigkísérő államszervezeti megújulása is – a római igazgatástörténetet általában jellemző – válaszlépések rendszerének tekinthető egy számtalan kihívást magában hordozó történelmi helyzetben. A működésében megrendült római állam olyan körülmények között

⁷⁵ Amm. Marc. XXXI, 4, 4.

⁷⁶ CTh. 7, 13, 16–17 (406).

⁷⁷ Nov. Val. V, 1 (440); 2 (443); Nov. Val. XV. (444–445).

⁷⁸ Ahogyan Grosse fogalmaz: „*eine Truppe um so höher bewertet wurde, je barbarischer sie war*” (GROSSE [1920]: i. m. 201).

kényszerült katonai erejének és adminisztratív szerveztségének jelentős bővítésére, amikor már gazdasági teljesítőképességének határához ért, területi gyarapodásában megállapodott. A bővítéssel járó átszervezést csak a rendelkezésre álló erők és források minden korábbinál szervezettebb és intenzívebb, *horribile dictu*, elnyomóbb felhasználásával lehetett megvalósítani. Ahogyan arra Alföldy is rámutat, a birodalmi szervezetrendszer mindenáron való működtetése a társadalom valamennyi alsóbb rétegét „nyílt és brutális” elnyomásként érintette.⁷⁹ A császári kormányzat elvárásai és a teljesítőképessége határára ért lakosság lehetőségei között fennálló különbség hosszabb távon együtt jártak a lakosság elszegényedésével, a társadalmi szerveződés egységeinek folyamatos elsorvadásával.

A tanulmányunkban csak röviden elemzett igazgatásfinanszírozási gyakorlat egyik meghatározó intézménye, az *annona militaris* vonatkozásában is kimutathatók a rendszer egészét jellemző működési zavarok, következtelenségek. Az államfinanszírozás stabilizálása, a centralizált császári hatalom megerősödése, az igazgatás szélesebb alapokon nyugvó működtetése nem tudták ellensúlyozni a működésből értelemszerűen következő problémákat: a teherviselés aránytalanságait, a korrupciós lehetőségeket, a beszédek és fizetések lebonyolításával együtt járó jelentős veszteségeket. Mintegy igazolásként utalhatunk a fentebb már elemzett császári rendelet (CTh. 7, 4, 35) indokolására, amely szokatlan őszinteséggel állapítja meg, hogy a katonák és tisztviselők zsoldjával szolgáló *annonát* a behajtók „mélyen a lakosok zsigereiből fogják előkaparni” („*graviter ex provincialium visceribus eruebant*”).

A diocletianusi rendszernek nevezett igazgatási reform egy krízis idején kialakított államfinanszírozási gyakorlatot rendszeresített, egy rendkívüli jelleggel alkalmazott eszközrendszert állandósított, felvállalva a hosszabb távú működtethetőség komoly kockázatát. A tanulmányunkban röviden ismertetett közkötelezettség, a *munera sordida* rendszere és szabályozása is jól szemlélteti a késő római közterhek jellegét és célját. A birodalom intézményei és fokozatosan szűkülő pénzügyi forrásai önmagukban már nem tudták működtetni a felduzzadt hadsereget és államapparátust, ezért a lakosság munkájával és vagyonából kellett az igazgatás feladatait megoldani vagy közvetlenül elvégezni.

A reform kiemelhető eredményei: a császári hatalom bővülése, az igazgatás szélesebb körű működtetése, az állami adminisztráció hatékonyabb működése azonban együtt jártak a lakosság elszegényedésével, a társadalmi szerveződés egységeinek folyamatos elsorvadásával, végső soron a tartalmi értelemben vett „birodalom” leépülésével.⁸⁰ A *munera sordida* köre és terhei jól mutatják azt az aránytalanságot is, amely a császári kormányzat elvárásai és a teljesítőképessége határára ért lakosság lehetőségei között fennállt. Elgondolkodtató, ahogy a közterhekért viselt felelősség megosztása a közteher alanyai és elvégzői között lényegében elismeri a teljesítés és behajthatóság kétséges jellegét.

Az *annona-munera* rendszer tanulmányunkban megtett rövid elemzése alapján is kijelenthető, hogy a rövid távon stabilitást teremtő, mindazonáltal kivételes és rendkívüli

⁷⁹ „[...] die offene, oft brutale Unterdrückung, die für die Sicherung der erforderlichen Arbeits- und Abgabenleistungen notwendig war und ebenfalls wahllos, die meisten sozialen Gruppen innerhalb der niederen Bevölkerung betraf”; ALFÖLDY Géza (1984³): *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden. 145.

⁸⁰ OSTROGORSKY, Georg (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, Beck. 33–34.

államfinanszírozási módszer hosszabb időn keresztül történő fenntartása jelentős kockázatokat rejtett. Az új államfinanszírozási szisztéma – kétségbevonhatatlan eredményei ellenére – magában hordozta annak veszélyét, hogy a birodalom, fennmaradásáért folytatott küzdelmében, felemészti a megújuláshoz szükséges anyagi és emberi tartalékait.

Az igazgatásfinanszírozás új rendszere nemcsak a kormányzást és adópolitikát fektette új alapokra, de alapjaiban változtatta meg a birodalom társadalmi és politikai viszonyait is. Az agrárnépességet és a városi lakosságot egyaránt terhelő és egymással szembeállító „*az uralkodók számára ugyan kényelmes, a birodalom számára ugyanakkor vészjósló*” („*für das Reich unheilvoll, aber für den Kaiser sehr bequem*”)⁸¹ rendszer utóbb valóban végzetesnek bizonyult. Az adómegállapítás és -beszedés feladatait ellátó városi előjárók végső soron ugyanúgy a rövidlátó államfinanszírozási módszerek áldozataivá váltak, mint a közvetlen adófizetők. A császári politika rövid távú érdekeket szem előtt tartó, sajátos „sakkhúzása”⁸² tragikus módon a társadalomnak éppen azt a két csoportját állította érdekellentétbe a birodalmi intézményekkel, amelyek annak működését biztosították.

⁸¹ SEECK, Otto (1901): *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. II. Berlin, Siemenroth & Troschel. 276.

⁸² ALFÖLDY (1984³): *i. m.* 169.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. ALFÖLDY Géza (1984³): *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden.
2. AUSBÜTTEL, Frank M. (1998): *Die Verwaltung des Römischen Kaiserreiches. Von der Herrschaft des Augustus bis zum Niedergang des Weströmischen Reiches*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
3. BOTT, Hermann (1928): *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*. Frankfurt, Darmstadt.
4. BRANDES, Wolfram (2002): *Finanzverwaltung in Krisenzeiten: Untersuchungen zur byzantinischen Administration im 6.–9. Jahrhundert*. Frankfurt am Main.
5. DAZERT, H. (1985): *Ergänzungsabgaben und außerordentliche Lasten im römischen Reich im 4. und 5. Jahrhundert nach Christus*. Diss. Freiburg.
6. DÉLÉAGE, Andre (1945): *La capitation dus Bas-Empire*. Mâcon, Protat frères.
7. DUNCAN-JONES, Richard (1990): *Structure and scale in the Roman economy*. Cambridge, Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511552649>
8. GARNSEY, Peter – SALLER, Richard (1987): *The Roman Empire (Economy, Society and Culture)*. Oakland, University of California Press.
9. GOFFART, Walter (1974): *Caput and colonate: Towards a History of Late Roman Taxation*. Toronto, University of Toronto.
10. GOLDSWORTHY, Adrian K. (2003): *The Complete Roman Army*. London, Thames & Hudson Ltd.
11. GROSSE, Robert (1920): *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*. Berlin, Weidmann.
12. HEUMANN, Hermann Gottlieb – SECKEL, Emil (1891⁷): *Handlexikon zu den Quellen des römischen Rechts*. Jena, Akademische Druck- u. Verlagsanstalt.
13. HILDESHEIM, Ulrich (1988): *Personalaspekte der frühbyzantinischen Steuerordnung. Die Personalveranlagung und ihre Einbindung in das System der capitatio-iugatio*. Pfaffenweiler.
14. JONES, Arnold Hugh Martin (1949): The Roman Civil Service (Clerical and Sub-Clerical Grades). *Journal of the Roman Studies*, Vol. 39, No. 1–2. 38–55. DOI: <https://doi.org/10.2307/297706>
15. JONES, Arnold Hugh Martin (1953): Census, Records of the Later Roman Empire. *Journal of the Roman Studies*, Vol. 43, No. 1–2. 49–64. DOI: <https://doi.org/10.2307/297781>
16. JONES, Arnold Hugh Martin (1986) [1964]: *The Later Roman Empire 284-602 — Social, economic and administrative Survey*. 2. vols. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
17. KARAYANNOPOULOS, J. (1958): *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*. München, R. Oldenbourg Verlag.
18. KARAYANNOPOULOS, J. (1959): *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*. München.
19. KOLB, Anne (2000): *Transport und Nachrichtentransfer im Römischen Reich*. Berlin, Akademie Verlag. DOI: <https://doi.org/10.1524/9783050048246>
20. KUBITSCHKE, W. (1934): *Temonarius*. RE II 9.
21. LANGHAMMER, W. (1973): *Magistratus, Municipales und Decuriones*. Wiesbaden, Steiner.

22. MACMULLEN, Ramsay (1976): *Roman governments response to crisis AD 235-337*. New Haven–London, Yale University Press.
23. MAZZARINO, Santo (1951): *Aspetti sociali del quarto secolo: ricerche di storia tardo-romana*. Roma, L'Erma.
24. MITTHOF, Fritz (2001): *Annona militaris: die Heeresversorgung im spätantiken Ägypten: ein Beitrag zur Verwaltungs- und Heeresgeschichte des Römischen Reiches im 3. bis 6. Jh. n. Chr.* Firenze, Gonnelli.
25. MOMMSEN, Theodor (1889): Das römische Militärwesen seit Diokletian. *Hermes*, Jg. 24, Nr. 2.
26. OSTROGORSKY, Georg (1963): *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, Beck.
27. OTT, Joachim (1995): *Die Beneficiarier, Untersuchungen zu ihrer Stellung innerhalb der Rangordnung des Römischen Heeres und zu ihrer Funktion*. Stuttgart, Franz Steiner.
28. PIGANIOL, André (1935): La capitation de Dioclétien. *Revue Historique*, Tomus CLXXVI. Fasc. 1. 1–13.
29. NÉMETH György szerk. (2007): *Római történelem*. Budapest, Osiris.
30. SANDER, Erich (1940): *Praebitio, protostasia, Erbwang — Ein Beitrag zur Heeresaufbringung des 4. und 5. Jahrhunderts*. *Hermes*, Jg. 75. Nr. 2. 192–205.
31. SANDER, Erich (1965): *Protostasia*. RE. Suppl. X.
32. SCHMIDT-HOFNER, Sebastian (2008): *Reagieren und Gestalten: der Regierungsstil des spätrömischen Kaisers am Beispiel der Gesetzgebung Valentinians I.* München, Beck.
33. SEECK, Otto (1901): *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Bd. II. Berlin, Siemsenroth & Troschel.
34. SIRKS, Boudewijn (1991): *Food for Rome: the Legal Structure of the Transportation and Processing of Supplies for the Imperial Distributions in Rome and Constantinople*. Amsterdam, Gieben.
35. SOUTHERN, Pat – DIXON, Karen Ramsay (2000): *The Late Roman Army*. London, Batsford.
36. VÁRADY László (1961): *Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik – A Római Birodalom utolsó évszázada (376–476)*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
37. VÁRADY László (1962): Contributions to the Late Roman Military Economy and Agrarian Taxation. *Acta Arcaologica*, 14. kötet 3–4. sz. 403–438.
38. WESCH-KLEIN, Gabriele (1998): *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*. Stuttgart, Steiner.

Dr. Kelemen Miklós adjunktus (Nemzeti Közszerológai Egyetem Államtudományi és Közigazgatási Kar, Egyetemes Állam- és Jogtörténeti Intézet) 1978-ban született Debrecenben. 2002-ben szerzett diplomát az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán, majd 2006-ban doktori (PhD) fokozatot a kar doktori iskolájában. 2016-tól tagja a Nemzeti Közszerológai Egyetem közösségének az Államtudományi és Közigazgatási Kar keretében, az Európai Állam- és Jogtörténeti Intézet adjunktusaként. Különböző beosztásokban és feladatkörökben 1997-től folyamatosan részt vesz a jogtörténet kutatásában, oktatásában és a tárgyat gondozó tanszékek, intézetek munkájában. Fő kutatási területe az európai kormányzattörténet és az igazgatás személyzeti rendszerére vonatkozó jogi szabályozás története – különös tekintettel a tradicionális államkormányzatok főbb reprezentánsaira (Római Birodalom, Bizánci Császárság, Német-római Birodalom).